

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Kennis, macht en moraal : de productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005

van de Beek, J.H.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van de Beek, J. H. (2010). *Kennis, macht en moraal : de productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005* Amsterdam: Vossiuspers - Amsterdam University Press

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

3 Internationale migratie-economische literatuur

SECTIE A: DE LITERAATUUR TOT 1945 & HET RESTRICTIEDEBAT IN DE VS

In SECTIE A van dit hoofdstuk wordt de migratie-economische literatuur tot het eind van de Tweede Wereldoorlog beschreven. Het hoofddoel van deze exercitie is om te laten zien op welk niveau het internationale migratie-economische onderzoek stond vóór de aanvang van de onderzoeksperiode (1960). We zullen zien dat met name in de VS in de periode tot de Tweede Wereldoorlog al veel migratie-economisch onderzoek werd verricht. Daarnaast biedt het een historische achtergrond voor de thematische beschrijving van de naoorlogse literatuur in SECTIE B. Een historisch perspectief leert veelal dat er niet zo heel veel nieuws onder de zon is. We zullen zien dat veel van de *issues* die na 1945 een prominente rol spelen, in de vooroorlogse literatuur reeds op een of andere wijze aan bod komen. Uiteraard moet men hierbij wel waken voor het anachronistisch terugprojecteren van moderne economische begrippen op de vooroorlogse literatuur. Vooroorlogse economen spraken soms over verschijnselen waarvoor ze nog geen duidelijk afgebakende concepten hadden ontwikkeld of gebruikten dezelfde termen (zoals *human capital*) met een andere betekenis als de huidige.

3.1 Inleiding: schets vroege literatuur

Tot het eind van de negentiende eeuw was de interesse van economen voor immigratie gering. De klassieke economen – waaronder Smith, Ricardo en John Stuart Mill – wijdden bijvoorbeeld geen woord aan immigratie, mogelijk omdat ze het als een *laissez faire* terrein beschouwden waar staatsbemoeienis ongewenst was (Samuel 1905). We beperken deze bespreking daarom tot de periode 1875-1945. De ontwikkeling van de vooroorlogse literatuur wordt verteld aan de hand van het debat over migratierestrictie dat vanaf het eind van de negentiende eeuw in de VS woedde. Dit Amerikaanse restrictiedebat vertelt in een notendop het verhaal van het voortschrijdend economisch inzicht in de effecten van migratie.

Dat juist dit belangrijke historische voorbeeld gekozen is, komt mede doordat de literatuur in de periode 1890-1960 overwegend Amerikaans is en voor de periode tot WOII voor het merendeel is gerelateerd aan dit restrictiedebat. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats een methodologische gelegen in de door mij gehanteerde zoekmethode: Amerikaanse economische tijdschriften zijn veel beter elektronisch ontsloten dan bijvoorbeeld de kleinere Europese tijdschriften, zodat bijvoorbeeld de naoorlogse Zwitserse literatuur over gastarbeid wordt gemist (zie §2.6.1).

Daarnaast zijn er ook inhoudelijke oorzaken aan te wijzen voor de Amerikaanse dominantie. De Verenigde Staten trokken relatief veel immigranten en immigratie was een formidabele factor in de Amerikaanse economie. Dat gold in mindere mate ook voor een aantal andere immigratiegebieden zoals de Britse Dominions, maar daar lijkt de economische wetenschap relatief minder ver ontwikkeld te zijn geweest dan in de VS. Zo was er bijvoorbeeld tot 1918 op geen enkele Australische universiteit een faculteit economie terwijl sommige van deze universiteiten reeds midden negentiende eeuw gesticht waren (Heaton 1926). Ook de beschikbaarheid van relatief goede data maakte al vroeg economisch onderzoek naar immigratie mogelijk. De *US Census* van

1870 bevat bijvoorbeeld reeds data over beroepen en *selfemployment* uitgesplitst naar land van herkomst (Page 1913).

Tenslotte lijkt de interesse van Europese economen in immigratie in deze periode gering te zijn geweest. Zelfs Pareto – die uitgebreid schreef over onderwerpen op het raakvlak tussen demografie en economie – is summier over immigratie (Spengler 1956). Een voor de hand liggende verklaring voor de geringe belangstelling is dat Europa vooral een emigratiegebied was. Er werd in landen als Duitsland en Groot-Brittannië bijvoorbeeld wel getracht te berekenen wat de kosten van emigratie waren (Page 1912).

3.2 Het restrictiedebat en het rapport van de *United States Immigration Commission*

Tot en met het derde kwart van de negentiende eeuw werd er in de VS over het algemeen positief gedacht over het verschijnsel immigratie,⁵⁵ ook al hadden velen een afkeer van de immigranten zelf of zorgen over de onwenselijke sociale gevolgen van immigratie. Deze positieve houding kwam voor een belangrijk deel voort uit een breed gedeeld gevoel dat immigratie goed was voor de (economische) ontwikkeling van het land (Page 1912; Abbott 1927). Vanaf het vierde kwart van de negentiende eeuw kwam er echter om uiteenlopende redenen steeds meer weerstand tegen immigratie. Velen meenden dat er teveel zieken, armen en criminelen de VS binnenkwamen. Sommige Europese landen werden er zelfs van verdacht hun criminelen te ‘exporteren’. Ook de komst van steeds meer immigranten van landen buiten Noordwest-Europa – zoals Italië, Rusland en Polen – baarde velen zorgen. De algemene opvatting was dat deze ‘nieuwe immigranten’ van een ‘lagere kwaliteit’ waren dan eerdere cohorten en minder goed integreerden. Door hun grote aantallen zouden ze verder zorgen voor verdringing op de arbeidsmarkt en de oorzaak zijn van de lagere lonen en een afnemende levensstandaard van de autochtone werkende klasse. Ook werd gevreesd dat de ‘*racio-cultural unity*’ van het land door de toenmalige immigratie zou worden aangetast (Jeffrey 1893; Page 1912; Wolfe 1928; Kohler 1914).

De aanhoudende discussie over de (on)wenselijkheid van *laissez faire* immigratie en een steeds luider wordende roep om restricties leidde ertoe dat het Congres in 1907 de *United States Immigration Commission* instelde. Deze commissie besloot – na vooronderzoek in binnen- en buitenland – om een onderzoek naar immigratie te laten uitvoeren. Alles aan dit onderzoek was groot en omvangrijk. Het onderzoek besloeg meerdere jaren (1907-1911) en omvatte zowel statistisch onderzoek als dataverzameling onder niet minder dan 506,8 duizend *wage earners* werkzaam in een twintigtal sectoren van de economie. Daarnaast werden ook nog eens 13,7 duizend huishoudens onderzocht die bij elkaar 68,5 duizend personen telden. De migranten hadden de meest uiteenlopende ‘rassen’ en nationaliteiten (Lauck 1910: 541). De kosten van het onderzoek waren navenant: bijna 1 miljoen dollar, voor die tijd een aanzienlijk bedrag.⁵⁶ Het onderzoeksrapport verscheen in 1911 en besloeg 42 delen (Hall 1912). De aandacht ging bij dit onderzoek onder meer uit naar de natuurlijke en kunstmatige oorzaken van immigratie en de efficiëntie van de *US immigration law* in het voorkomen van immigratie van ongewenste personen zoals criminelen en zieken. “The real problem of immigration, however, was considered to be the ‘effect of immigration, economic and

otherwise, upon the people, the institutions and the industries of the country” (Lauck 1910: 525).

Het onderzoek van de *United States Immigration Commission* is waarschijnlijk het eerste grootschalige, door een nationale overheid geïnitieerde onderzoek naar de (economische) effecten van immigratie. De studie bestreek een groot aantal thema's. Met betrekking tot de immigranten zelf werd onder meer onderzoek gedaan naar hun levensstandaard, hun assimilatie (waaronder taalvaardigheid, schoolbezoek van de kinderen, affiliatie met Amerikaanse instituties en organisaties) en het beroep van de immigrant in relatie tot het beroep in het land van herkomst. Daarnaast werd ook onderzoek gedaan naar de vraag naar immigrantenarbeid, de effecten ervan op de levensstandaard, de lonen en de lengte van de werkdag van reeds ingezetenen, arbeidsmarktverdringing, vakbondslidmaatschap, het gebruik van immigranten als stakingsbrekers, de economische effecten van immigratie en tal van andere onderwerpen (Lauck 1910). De commissie had het migratieprobleem in belangrijke mate opgevat als een economisch probleem (Hall 1912) en veel van de onderwerpen uit de naoorlogse migratie-economische literatuur kwamen aan bod in het rapport van de commissie.⁵⁷ Daarom biedt het rapport een goede structuur om de belangrijkste inzichten uit de periode vóór de Tweede Wereldoorlog over de economische effecten van immigratie beknopt weer te geven. Deze *issues* – determinanten van immigratie, de absorptiecapaciteit van de VS, effecten op armoede en criminaliteit, de 'kwaliteit' van de immigranten en de mogelijkheden om die te verbeteren, de arbeidsmarkteffecten van immigratie en de effecten op de levensstandaard van reeds ingezetenen (Fairchild 1912) – zullen hieronder één voor één worden behandeld.

3.2.1 Determinanten van immigratie

Het eerste thema dat we bespreken is dat van de determinanten van migratie omdat dit een heel oud thema is. Een pionier op dit terrein is de – van origine Duitse, maar in Groot-Brittannië werkzame – geograaf Ravenstein, die vanaf het vierde kwart van de negentiende eeuw probeerde een aantal 'wetten' voor migratie op te stellen, aanvankelijk op basis van Engelse data (Ravenstein 1876), maar later op basis van data van een vijftiental landen (Ravenstein 1889; Ravenstein 1885). In essentie zijn de *migration laws* van Ravenstein als volgt samen te vatten: (a) migratie is omgekeerd evenredig aan de afstand (b) hangt samen met de bevolking(sdichtheid) in zendende en ontvangende regio's (c) gaat gepaard met een zwakkere stroom retournigratie (d) gaat gepaard met ruraal-urbane migratie (e) is een geschakeld proces (dat wil zeggen de meeste migranten migreren slechts over kleine afstanden in de richting van *centers of absorption* en blijven vaak hangen in tussenliggende regio's) en (f) is selectief met betrekking tot sekse (vrouwen migreren relatief vaak over korte afstand). Wat vooral relevant is dat Ravenstein naast demografische en geografische determinanten ook economische determinanten detecteert: de absorptiecentra zijn de centra van handel en industrie en hij vindt een positieve samenhang tussen migratie en technologische ontwikkeling. Tenslotte constateert hij dat van alle migratiemotieven het economische motief dominant is; mensen migreren vooral om er economisch beter van te worden. Ravenstein formaliseerde zijn wetten overigens niet. Latere auteurs probeerden wel formele wetten op te stellen, zie bijvoorbeeld het werk van Stewart (1947) en meer

recent Dorigo (1983). De Britse econoom Samuel verklaart de (toentertijd) toegenomen internationale migratie vanuit de nieuwe transportmogelijkheden die steeds meer mensen in staat stelde om te emigreren. Verder wijst hij op de nieuwe communicatiemethoden en hogere opleidingen die ervoor zorgden dat steeds meer mensen ook daadwerkelijk wilden emigreren omdat ze beter op de hoogte waren van de mogelijkheden om te emigreren en de kansen die het bood (Samuel 1905). In de verklaring van de migratiebeslissing speelden kostenbaten overwegingen van de aspirant-immigrant en het belang van (toegang tot) informatie dus een belangrijke rol.

Ook Amerikaanse economen onderzochten de oorzaken van immigratie. Ze maakten daarbij onderscheid tussen natuurlijke en kunstmatige oorzaken van immigratie. Dat onderscheid was belangrijk, want één van de argumenten vóór immigratierestricties was dat de immigratie naar de VS niet natuurlijk was, maar werd uitgelokt door belanghebbende partijen zoals stoombootondernemingen, *emigration companies*, *boarding houses* (in de VS) en de regeringen van de zendende landen (Fairchild 1912; Millis 1915). De Amerikaan Page introduceerde een vroege variant van de *push-pull* theorie: “The general causes for immigration during the period from 1820 to about 1875 fall into two groups: those that repelled from the mother country and those that attracted to the United States” (Page 1911: 676). Belangrijke *repelling (push) factors* waren politieke en religieuze ontevredenheid. Belangrijke *attracting (pull) factors* waren goedkoop land, hogere lonen en een enorm snelle economische groei die er voor zorgden dat de vraag naar arbeid het aanbod meestal ruimschoots overtrof (Page 1912; Millis 1915). Een empirische invulling van deze ‘proto *push-pull*’ theorie wordt gegeven door Fairchild die een relatie legt tussen immigratie naar de VS en de economische welvaart van het land: “Imports per capita are taken as the best indication of prosperity in this country, and the curve which represents this factor is shown to be almost exactly similar to the one representing the number of immigrants per 10,000 population” (1911). Een ander bewijs van deze samenhang is volgens hem dat periodes van depressie gepaard gaan met (r)emigratie. “The Italian, who displays the greatest mobility in this regard, has been called the safety valve of the labor market” (Fairchild 1911). Een nadere uitwerking van dit verband is het rapport *Migration and business cycles* van het National Bureau of Economic Research (Jerome 1926). Volgens Pope (1981) wortelt de *push-pull* theorie zelfs in dit rapport.

3.2.2 De ‘kwaliteit’ van de immigranten en methoden om die te verbeteren

Aan het eind van de negentiende eeuw wordt de ‘kwaliteit’ van de nieuwe lichten immigranten een *issue*. De nieuwe immigranten staan wat cultuur en taal betreft verder af van het ontvangende land en assimileren daardoor minder goed (Kohler 1914). Dat leidt tot verpaupering en criminaliteit. Een auteur stelt bijvoorbeeld dat van de 73 duizend “alms-house paupers” die in 1890 in de Verenigde Staten waren, 59,5% van buitenlandse afkomst was – mensen van onbekende origine en “colored persons” niet meegerekend (Jeffrey 1893). Deze auteur pleit er dan ook voor dat de Verenigde Staten een wet moeten aannemen die er voor zorgt dat alleen die immigranten worden toegelaten die van de autoriteiten van de stad van herkomst een certificaat hebben gekregen waarop staat dat de persoon in kwestie gezond is en geen crimineel verleden heeft en verder dat “the person named has not received any assistance from the poor

authorities for a period of not less than five years” (Jeffrey 1893). Ook andere maatregelen om immigranten te selecteren – de zogenaamde *headtax* en de *literacytest*, het invoeren van een minimumloon en het weren van ongeschoolden – worden voorgesteld en deels ook ingevoerd (Fairchild 1912).

Andere auteurs probeerden juist met een kosten-batenanalyse aan te tonen dat de kosten verbonden aan de criminaliteit en de opvang van armen lager waren dan de import van bezittingen door de immigranten en de ‘waarde’ van de immigranten zelf. Een tijdgenoot stelt echter dat al deze pogingen om de waarde van immigranten te bepalen onbetrouwbaar zijn omdat ze geen rekening houden met geldzendingen naar het thuisland en omdat ze gebaseerd zijn op lonen en niet op waardecreatie. Er zouden volgens deze auteur andere methoden nodig zijn, methoden die bijvoorbeeld ook de indirecte bijdrage van immigranten aan de economische groei meten die het gevolg zijn van de introductie van nieuwe wetenschappelijke kennis en industriële productietechnieken (Page 1912). Een andere auteur wijst eveneens op wat we nu zouden aanduiden als ‘positieve externe effecten’: de inbreng van creativiteit door bepaalde groepen immigranten – zoals Italianen – en de toename van het intellect door ‘rassenvermenging’ (Kohler 1915). Sommige critici beweren dat het niet zo zeer de kwaliteit van de immigranten is die problemen geeft, maar het feit dat ze teveel bij de havens van aankomst blijven hangen. Een betere spreiding over het land zou de remedie zijn (Balch et al. 1912). Weer anderen menen dat een meer gerichte ‘Amerikanisering’ mogelijk oplossingen biedt en menen dat er te weinig onderzoek gebeurt naar de effecten van zogenaamde Amerikaniseringinstituten (Hobson 1920).⁵⁸ Tenslotte zijn er ook die menen dat de nieuwe immigranten helemaal niet zo ‘inferieur’ zijn (Bonar et al. 1911). Recent onderzoek relativeert overigens inderdaad het ‘kwaliteitsverschil’ tussen de ‘nieuwe’ en ‘oude’ immigranten aan het begin van de twintigste eeuw (Hatton 2000).

3.2.3 De absorptiecapaciteit van de VS en arbeidsmarkteffecten

Een ander discussiepunt betreft de absorptiecapaciteit van de VS. Lange tijd speelde bevolkingsdichtheid in het Amerikaanse denken over migratie nauwelijks een rol. Amerikaanse denkers als Benjamin Franklin, James Madison, Thomas Jefferson en John Adams geloofden dat de bevolking onder gunstige omstandigheden elke 20 à 25 jaar kon verdubbelen, al meenden zij op basis van de door hen aangehangen populatietheorie van Malthus dat dit wel gepaard zou kunnen gaan met armoede (Spengler 1935). In de restrictiediscussie werd het argument van bevolkingsdichtheid wel gebruikt. Sommigen meenden dat de VS door de voortgaande immigratie zijn grote natuurlijke hulpbronnen verkwanselde (Fairchild 1912). De “man-to-land ratio” zou daardoor steeds ongunstiger worden: “The real immigration problem was and is the protection of the American economic standard of living, and this fundamentally is a problem in the relation of numbers to natural resources, or [in other words] the ‘man-to-land’ ratio” (Wolfe 1928). Dit argument was zeker niet onomstreden. Sommigen wezen erop dat in een staat als Californië met 15 inwoners per vierkante mijl veel meer weerstand bestond tegen immigratie dan in Iowa met 40 inwoners per vierkante mijl (Bonar et al. 1911).

Behalve de in absolute termen gestelde bezwaren over bevolkingsdichtheid was er ook het meer subtiele en dynamische argument van de absorptiecapaciteit. Samuel

(1905: 328) meende dat de absorptiecapaciteit van een land afhing van de mate waarin de industrieën in een land sneller dan wel langzamer expandeerden dan de bevolking. Vanuit economisch gezichtspunt waren immigratiebeperkingen alleen dan gerechtvaardigd als de bevolking sneller groeide dan de industrie. Dit is ook de positie van Hourwich, één van de belangrijkste tegenstanders van restricties. Hij beschuldigde de voorstanders van neomalthusianisme; ze zouden zich baseren op de stilzwijgende aanname dat immigratie de mogelijkheden voor werkgelegenheid overstijgt en die visie werd volgens hem niet door feiten ondersteund (Bonar et al. 1911). De restrictiediscussie focuste dan ook vooral op de arbeidsmarkteffecten van immigratie.

3.2.4 De arbeidsmarkteffecten van immigratie

De Britse econoom Samuel had betoogd dat de “crude theory now very commonly held in England” – namelijk het idee dat de instroom van een paar duizend immigranten de werkloosheid zou vergroten – onjuist was. In zijn algemeenheid leiden meer arbeiders niet automatisch tot meer werkloosheid, betoogt Samuel, “[because] the more workman there are, the more profit, the more profit, the more accumulation of capital, the more capital, the more opportunities of employment” (Samuel 1905: 322). Ook van een loonverhogend effect was volgens hem geen sprake. Hij laat aan de hand van statistische data voor een aantal Engelse steden zien dat een dergelijk loonverhogend effect niet optreedt in beroepen waarin veel immigranten werkzaam zijn (Samuel 1905: 330). Het omgekeerde was eerder het geval: immigranten brachten handel en werkgelegenheid met zich mee omdat ze nieuwe industrieën importeerden. Dit gold echter voor de Britse context, waar de immigranten kennelijk makkelijk geabsorbeerd konden worden en er tevens sprake was van emigratie.

In de Amerikaanse context was de immigratie veel grootschaliger. Een van de grote zorgen van de Commissie was dat er in de industriecentra verzadiging optrad van ongeschoolde arbeid hetgeen de assimilatie vertraagde en tot gettovorming (“colony life”) zou leiden. De commissie wilde die verzadiging daarom tegengaan met wetgeving (Bonar et al. 1911). Er ontstond in het eerste kwart van de twintigste eeuw onder Amerikaanse economen een redelijke overeenstemming (geen consensus, want er waren ook tegengeluiden) over het feit dat immigratie een loonverhogende werking had en de levensstandaard van de reeds ingezetenen bedreigde en dat restricties derhalve noodzakelijk waren (Claghorn 1913; Hall 1913b). Taussig legt een direct verband tussen immigratie en de lage lonen van ongeschoolde arbeiders en meent dat een vermindering van het aanbod de meest logische remedie is (1916). Ook verdringing op de arbeidsmarkt wordt als negatief effect genoemd (Bonar et al. 1911). Politieke en economische argumenten vermengen zich in de artikelen die ze schrijven. Het is tijd voor wettelijke maatregelen, meent Hall: “let us at least exclude those who are below average of both our country and their own” (Hall 1913b: 751).

Interessant is ook dat de Amerikaanse economen een *human capital* perspectief hanteren in die zin dat immigratie gerelateerd wordt aan investeringen in de opleiding van kinderen en werknemers.⁵⁹ Een deelnemer aan een conferentie over immigratierestrictie noemt als ‘enige serieuze argument vóór restricties’ de snel stijgende kosten voor het opvoeden en opleiden van kinderen waardoor het vaak sneller en goedkoper is om immigranten te importeren (Balch et al. 1912).⁶⁰ Zijn remedie: een verhoging

van de zogenaamde “head tax” naar een niveau dat gelijk is aan de kosten voor het opvoeden en opleiden van kinderen om zo de arbeidende klasse te beschermen tegen een verlaging van hun levensstandaard (Balch et al. 1912).

3.2.5 De effecten op de levensstandaard van reeds ingezetenen

Voor een belangrijk deel draaide het argument van het effect op de levensstandaard van reeds ingezetenen om de verhouding tussen de productiefactoren arbeid en kapitaal en tussen de bezittende en de werkende klasse. Door het overaanbod aan ongeschoolde arbeid konden ondernemers door het inzetten van immigranten arbeidsconflicten gemakkelijk in hun voordeel beslechten, al werden er in de VS wetten uitgevaardigd om aan dit soort praktijken een einde te maken (Samuel 1905: 331). Behalve de scheve machtsverhoudingen zorgde het overaanbod van laaggeschoolde immigranten voor een groot gat tussen de lonen van geschoolden en ongeschoolden (Slichter 1929).

De lage lonen voor ongeschoolde arbeid leidde tot een voortdurende herverdeling van arbeid naar kapitaal. Het vergaren van grote fortuinen in de VS werd op een conferentie van economen over de migratierestricties in verband gebracht met de voortdurende stroom immigranten met een lage levensstandaard die door één deelnemer zelfs als ‘moderne slaven’ werden beschouwd (Bonar et al. 1911). Deze deelnemer geeft tevens een politiek-economisch analyse waarom de heersende machtsverhoudingen de introductie van restrictiewetten zouden verhinderen: de politiek invloedrijke industriëlen voeren wel bij de voortdurende instroom, de geschoolden meenden dat ze er geen last van hadden en de ongeschoolden waren te weinig georganiseerd om er iets aan te kunnen doen, terwijl het algemene publiek zich weinig zorgen maakte om raciale verschillen (Bonar et al. 1911) – hetgeen toentertijd als het belangrijkste niet-economische argument tegen immigratie werd gezien.⁶¹

De vakbonden waren voorstander van restricties omdat dit tot een hogere levensstandaard van de Amerikaanse werknemers zou leiden. De hogere lonen zouden enerzijds weliswaar leiden tot het verlies van buitenlandse markten, maar anderzijds zouden de hogere lonen de consumptie van de Amerikaanse werknemer (‘the best buyer in the world’) zodanig opstuwen dat dit verlies ruimschoots gecompenseerd zou worden. De beste markt voor Amerikaanse producenten is de Amerikaanse binnenlandse markt, meenden de vakbonden (Abbott 1927).

3.2.6 Receptie van het rapport van de *United States Immigration Commission*

Over het algemeen werd het rapport goed ontvangen door tijdgenoten, maar er was ook kritiek, onder meer op de eenzijdige economische blik (Hall 1912) en op het gebrek aan historisch perspectief (Kohler 1914). De felste kritiek kwam echter van de statisticus Hourwich die zijn pijlen voornamelijk richtte op de economische bevindingen van het rapport en op de argumenten voor migratierestricties die daaraan ontleend konden worden (Hourwich 1912). Hij is het wel met de commissie eens dat immigratie een economisch probleem is, maar daar houdt de consensus mee op: volgens Hourwich is immigratie zelfregulerend en kunnen positieve ontwikkelingen als een hogere organisatiegraad van arbeiders, hogere lonen en urenreductie aan immigratie worden toegeschreven. Waar de commissie verdringing waarneemt, ziet Hourwich

doorstroming van autochtonen naar betere banen. In de diverse boekbesprekingen worden Hourwich' argumenten afgeserveerd (Hall 1913a) of kan hij hooguit op enige welwillendheid rekenen als het bijvoorbeeld gaat om zijn stelling dat er geen goed onderzoek is gedaan naar de loondrukkende werking van immigratie (Foerster 1913). Ook de herdruk van zijn boek wordt niet enthousiast ontvangen in tegenstelling tot de herdruk van de semi-officiële samenvatting (Jenxs & Lauck 1912) van het commissierapport (Fairchild 1922; Hall 1918). Hourwich' kritiek – hoe terecht deze wellicht ook was – strookte eenvoudig niet met de consensus die zich op dat moment aan het vormen was rond immigratierestricties.

3.2.7 Onderzoek naar de economische effecten van de restricties

Uiteindelijk werden er in verschillende stappen daadwerkelijk restrictiewetten ingevoerd. De eerste quotawet werd in 1921 ingevoerd als een noodmaatregel. In 1924 werd deze noodwet in een definitieve wet omgezet. In 1929 werd het nog strengere 'National Origins Scheme of Restricted Immigration' ingevoerd. Ironisch is dat vrij kort daarna door de grote beurskrach de quota's maar voor een klein gedeelte werden ingevuld (Steiner 1929; Carpenter 1931). Overigens golden er voor de landen op het westelijk halfrond géén quota's, zodat immigratie uit Latijns-Amerika vrij kon plaatsvinden (Carpenter 1931).

Sommige economen verwachtten een behoorlijk *impact* van de restricties: "Since American industry has become accustomed to continuous drafts of foreign-born workers, this drastic reduction in the number of persons immigrating to this country cannot but have a profound effect upon the American labor market" (Carpenter 1931). Er werd daarom onderzoek gedaan naar de (economische) effecten van de restricties (Slichter 1929; Taylor 1930; Abbott 1927). Het eerste belangrijke verschijnsel was dat het wegvallen van de migratie van buiten het westelijk halfrond gepaard ging met nieuwe migratiestromen. Voor een deel was dat ruraal-urbane migratie in de VS zelf, met name van 'negers' (nu *African-Americans*) uit de voormalige plantagegebieden in het zuiden naar de industriegebieden in het noorden. Daarnaast trokken deze industriegebieden ook veel Mexicanen (Abbott 1927). Gedetailleerd statistisch onderzoek laat zien dat deze 'nieuwe (im)migranten' steeds meer de banen vullden in sectoren (staalindustrie, vleesverwerkende industrie) waar traditioneel veel immigranten van buiten het westelijk halfrond werkten (Taylor 1930).

Het tweede verschijnsel dat door economen werd opgemerkt en samenvalt met de restricties is een verandering in de relatie tussen werkgevers en werknemers. Door de lage lonen voor ongeschoolden investeerden ondernemers in de VS over het algemeen weinig in hun personeel. Een gevleugelde uitspraak was dat men liever de banen en de machines aan de mensen aanpaste, dan de mensen (door opleiding en training) aan de banen. Onder meer vanwege de gebrekkige taalkennis van veel ongeschoolde immigranten splitste men het werk bij voorkeur op in eenvoudige taken. In het personeelsbeleid was het simpelweg opdrijven van personeel ("driving") de dominante strategie voor productiviteitsverhoging. In de periode na de Eerste Wereldoorlog zorgde een combinatie van sterk afgenomen immigratie en snelle economische ontwikkelingen ervoor dat werknemers dit niet langer accepteerden. Het aantal stakingen nam drastisch toe evenals het vakbondslidmaatschap. Werkgevers raakten daardoor meer geïn-

teresseerd in de *good-will* van hun werknemers en waren ook meer bereid in hen te investeren om zo de arbeidsproductiviteit te vergroten. Alhoewel deze omstandigheden tijdelijk waren zette deze trend daarna door (Slichter 1929). Abott (1927) neemt een verbetering in industriële methoden waar. De machine-industrie ontwikkelde machines voor taken waarvoor eerst “migrant labor” werd gebruikt. Deze toename van de technische innovatie brengt hij in verband met een enorme toename in de totale productie, de productie per manuur en het reële inkomen. Abbott constateert echter geen merkbare vermindering van het *verschil* in de beloning tussen geschoolde en ongeschoolde arbeid. Naast hogere lonen en minder werkloosheid ziet Abbott vooral ook de verbetering van de werkcondities en de mechanisering van het allerzwaarste werk als grote voordelen van immigratierestricties:

“The old argument had been that immigration could not be shut off because we should have no one to do the ‘dirty work’. This was fallacious for it assumed a fixed condition in which ‘dirty work’ would always remain to be done by someone. We found that an increase in wages which might be a result of restriction would lead to the adoption of machines. In general the purpose of industry is to serve humanity. It is always the individual interest of some one to import cheap labor, but it is not to the interest of the nation as a whole” (Abbott 1927).

Merk op dat hier impliciet het argument naar voren wordt gebracht dat immigratie (van laaggeschoolden) en technische innovatie tot op zekere hoogte substituu⁶² zijn. Daarnaast stelt de auteur dat de belangen van de industrie met betrekking tot immigratie niet zonder meer samenvallen met het nationaal economisch belang.

SECTIE B: THEMA’S UIT DE LITERATUUR NA 1945

In Sectie A heb ik een beknopte geschiedenis gegeven van de migratie-economische literatuur vóór 1945, aan de hand van de Amerikaanse discussie over immigratierestrictie. In de rest van dit hoofdstuk worden de belangrijkste thema’s uit de naoorlogse literatuur behandeld. De nadruk ligt hierbij op de thema’s en minder op de precieze historische samenhang. Het belangrijkste oogmerk is om de verschillende thema’s op een adequate wijze te beschrijven en op een tijdas te plaatsen, om zodoende de invloed van de migratie-economische literatuur op de Nederlandse kennisproductie te kunnen meten. De Nederlandse bijdragen aan de (inter)nationale migratie-economische literatuur worden in DEEL III van het proefschrift beschreven.

De tweede doelstelling van deze sectie is om de migratie-economie op hoofdpunten uiteen te zetten. Door dat te doen kan bij de behandeling van de kerndocumenten in DEEL III van het proefschrift volstaan worden met verwijzingen naar de uitleg in dit hoofdstuk. Dat voorkomt overlap en zorgt ervoor dat in DEEL III de aandacht gericht kan worden op de inhoudsanalyse van de kerndocumenten.

Ook hier is een algemene opmerking vooraf op zijn plaats. Net als voor de periode vóór 1945 geldt dat de Amerikaanse literatuur een belangrijke plaats inneemt, maar na de Tweede Wereldoorlog is ook in Canada en Australië behoorlijk wat onderzoek gedaan en gepubliceerd. Hetzelfde geldt – zij het in mindere mate voor het Midden-Oosten (onder andere Israël en Koeweit) en Zwitserland. Meer recent is er ook in de rest van Europa (zoals Duitsland) een toename van onderzoek te zien.

3.3 Interne migratie

Een aanzienlijk deel van de internationale literatuur handelt over interne migratie. Voor het overgrote deel betreft dit onderzoek naar interne migratie in de ‘klassieke grote immigratielanden’: de VS, Canada en in mindere mate Australië. Interne migratie is in deze landen – vanwege de uitgestrektheid, een mobiele beroepsbevolking en een federale structuur met soms grote verschillen tussen jurisdicties – een belangrijk politiek en economisch verschijnsel.⁶³

Een substantieel deel van deze publicaties hebben interne migratie in de VS tot onderwerp. Dat komt omdat in de VS een aantal redelijk duidelijk afgebakende regio’s zijn te onderscheiden waartussen aanzienlijke verschillen in welvaart bestaan. De armoede in bepaalde agrarische gebieden – met name ‘The South’ – vormde vanaf de jaren dertig een belangrijk en zeer persistent politiek en economisch probleem. Deze armoede was voor een belangrijk deel ontstaan door de wetenschappelijke en technische revolutie in de landbouw die een overschot aan agrarisch personeel had veroorzaakt (Bachmura 1959; Welch 1960). Mede omdat in de landbouw beroep en woonplaats sterk verbonden zijn beschouwden economen en politici migratie als een belangrijk middel om de armoede te verminderen en het inkomen te verhogen (Burford 1966). Vandaar dat er een uitgebreide literatuur over *South non-South* en *farm non-farm* migratie ontstond.

Ondanks de zeer aanzienlijke omvang van deze migratie, bleven de regionale inkomensverschillen groot. De persistentie van het probleem stelden economen voor een raadsel. Voor een deel kon deze persistentie worden verklaard uit de hoge vruchtbaarheid en het feit dat de armoede vaak zó groot was dat velen eenvoudig niet konden migreren (Welch 1960). Daarnaast waren de kosten van het levensonderhoud in het Zuiden veel lager (Bellante 1979). Voor het overige bleven de aanhoudende inkomensverschillen onverklaard. Dat was in strijd met de neoklassieke theorie die stelde dat bij volledige factormobiliteit – vrij verkeer van arbeid en kapitaal – de regionale inkomensverschillen door herallocatie snel af zouden moeten nemen. Uit recent onderzoek blijkt dat de inkomensachterstand van het Zuiden inmiddels inderdaad aanzienlijk is verminderd (Bellante 1979; Dunlevy & Bellante 1983; Dunlevy 1985) – onder meer door de vestiging van industrieën en instroom van hoger opgeleiden (Bishop et al. 1992). Overigens is het onderzoek naar interne migratie in de VS met het verminderen van de armoede in het Zuiden geenszins gestopt (Hunt & Mueller 2004; Treyz et al. 1993).

Ondanks dat interne migratie en immigratie verschillende verschijnselen zijn bestaat er ten aanzien van een aantal belangrijke thema’s grote overlap, zeker waar het federale staten als de VS betreft, die zoals gezegd grote verschillen kennen tussen regio’s en jurisdicties. Ook inhoudelijk hangen immigratie en interne migratie samen. Walker et al. (1992) synthetiseerden de literatuur over immigratie en interne migratie en bouwden een (arbeids)mobiliteitsmodel waarin ze zowel interne migratie als immigratie onderbrachten. Immigratie induceert volgens hen interne migratie omdat met name *blue collar workers* geografisch verplaatst worden door immigranten. De achterliggende kracht is kapitaalaccumulatie die, via de economische herstructurering die ze teweegbrengt, de immigratiepatronen en de vestigingskeuze van *white collar workers* beïnvloedt. Op basis van hun werk concluderen ze dat “previous estimates of immi-

grant impacts on local labor markets may be underestimated” (Walker et al. 1992). Ellis & Wright (1999) onderzochten de samenhang tussen immigratie en *native immigration* in Los Angeles. Daarbij keken ze onder meer naar ‘etnische competitie’ en de verschillen in de mate waarin opleiding dan wel etniciteit de allocatie over de verschillende bedrijfstakken determineert.

Voor de meeste hierna te bespreken thema’s is de literatuur voor een belangrijk deel gebaseerd op onderzoek naar interne migratie, voornamelijk in de VS. Zoals we dadelijk zullen zien is bijvoorbeeld ook de literatuur over zelfselectie van immigranten deels gebaseerd op onderzoek naar interne migratie. Daarom wordt de literatuur over interne migratie voor zover relevant betrokken in de bespreking in de resterende paragrafen van dit hoofdstuk.

3.4 Factormobiliteit en handel

Al vroeg werd ingezien dat handel in goederen is op te vatten als de export en import van de arbeid en het kapitaal dat in die goederen verwerkt zit (Winsemius 1939; Isaac 1947).⁶⁴ In die zin zijn handel en de mobiliteit van de factoren arbeid en kapitaal tot op zekere hoogte uitwisselbaar. Een belangrijk theoretisch aanknopingspunt in deze is de handelstheorie. Voor een goed begrip volgt hier een korte schets van een drietal handelstheorieën.

De handelstheorie gaat terug op de klassieke theorieën van Smith en Ricardo. Essentieel in deze handelstheorieën is de arbeidswaardeleer die uitgaat van arbeid als enige productiefactor, die zowel kosten als prijzen verklaart. Door handel tussen landen ontstaat specialisatie van landen in die producten die ze in termen van arbeid het goedkoopst kunnen maken in absolute zin (Smith) of in relatieve zin (Ricardo). Door specialisatie en handel wordt de totale welvaart van de aan vrijhandel deelnemende landen vergroot omdat de beschikbare arbeid door de arbeidsdeling efficiënter wordt ingezet (voor een uitgebreide uiteenzetting zie bijvoorbeeld: Jepma et al. 1996).

In de jaren dertig kwamen Heckscher en Ohlin met het zogenaamde Heckscher-Ohlin- theorema. Dit theorema is later verder uitgewerkt door Samuelson en wordt hierna daarom aangeduid als het Heckscher-Ohlin-Samuelson (HOS) model (Jepma et al. 1996: 68). In het HOS-model zijn er twee productiefactoren, namelijk arbeid en kapitaal. In dit model wordt internationale handel verklaard vanuit de verschillen tussen landen in de relatieve beschikbaarheid van productiefactoren binnen elk land. De relatieve beschikbaarheid van de productiefactoren bepaalt de relatieve prijzen van die factoren binnen een land; in een land met relatief veel arbeid zal het loonpeil lager zijn terwijl omgekeerd in een land met relatief veel kapitaal de rentevoet lager zal zijn. Deze verschillen zorgen ervoor dat – in geval van vrijhandel – een land met een relatief ruime beschikbaarheid van arbeid zich zal toelagen op de productie van arbeidsintensieve producten en een land waar relatief veel kapitaal aanwezig is zich zal toelagen op kapitaalintensieve producten.

In het HOS-model zal handel de verschillen in loonpeil en rentestand tussen de handelspartners op termijn verkleinen. In een land met een relatieve schaarste aan arbeid zal in geval van internationale handel indirect arbeid worden geïmporteerd waardoor de prijs van de factor arbeid zal dalen en die van de factor kapitaal zal stijgen. Het omgekeerde vindt plaats in een land met relatieve schaarste aan kapitaal, waar in

geval van vrijhandel indirect kapitaal wordt geïmporteerd, waardoor de prijs van de factor kapitaal zal dalen en de prijs van de factor arbeid zal stijgen. Omdat handel de schaarsteverhoudingen wijzigt zullen de factorprijzen in de handelspartners op termijn convergeren (Jepma et al. 1996: 68-71).

De drie hier aangestipte modellen hebben gemeen dat de productiefactoren – arbeid in de modellen van Ricardo en Smith en in het HOS-model ook kapitaal – volledig immobiel zijn over de landsgrenzen heen. Vanaf de introductie van het Heckscher-Ohlin theorema zijn er pogingen ondernomen modellen te ontwikkelen zonder de eis van immobiliteit van arbeid en/of kapitaal. Winsemius (1939) is een vroeg (Nederlands) voorbeeld, maar er bestaat een uitgebreide literatuur over de samenhang tussen factormobiliteit en handel in goederen (bijv. Krauss 1976; Ozawa 1976) en diensten (bijv. Melvin 1989).

Een van de theoretische vragen is of handel en factormobiliteit nu substituuft of complement zijn (Wong 1986a). Markusen (1983) stelt dat de wijdverbreide opvatting dat ze substituuft zijn, voortkomt uit de standaard handelsmodellen zoals het HOS-model. In dat model zijn de *verschillen* in de relatieve aanwezigheid van factoren de basis voor handel. Markusen ontwikkelde echter een aantal modellen waarin handel een andere basis heeft, zoals schaalvoordelen, onvolledige concurrentie, belastingen op productiefactoren en verschillen in productietechnologie. In deze modellen zijn handel en factormobiliteit complementair, met andere woorden factormobiliteit leidt tot méér handel.

Er is een aanzienlijke hoeveelheid literatuur over de voor- en nadelen van factormobiliteit (bijv. Grossman 1984; Grossman & Shapiro 1982; Wong 1986b). Het betreft veelal modelstudies, waardoor de empirische betekenis soms beperkt is. Veel van het onderzoek richt zich op de relatieve voor- en nadelen die een strategie van import dan wel export van kapitaal dan wel arbeid heeft voor het ontvangende en het zendende land (Saavedra-Rivano & Wooton 1983; Suzuki 1989; Cheng & Wong 1990; Galor 1992).⁶⁵ Brecher & Choudhri (1987) ontwikkelden een model om te onderzoeken wat de economische *impact* van factormobiliteit is als er in het gastland sprake is van werkloosheid die veroorzaakt wordt doordat de arbeidsmarkt vanwege een gegarandeerd minimum inkomen niet in evenwicht kan komen:

“[the expansion of] the standard (two-factor, one-good) model of international factor movements, to include unemployment due to a minimum-income guarantee within the capital-abundant country. From this country’s perspective, we establish important departures from previous (full-employment) results. Most notably, our analysis shows that: (1) free factor mobility is worse than no mobility; (2) the optimal degree of labour migration is zero; and (3) national welfare can always be maximized by an optimal flow of capital” (Brecher & Choudhri 1987).

Deze laatste situatie lijkt vooral van toepassing op ontwikkelde landen met een behoorlijke mate van sociale zekerheid, waarover meer in §3.7.

3.5 Determinanten van migratie

3.5.1 De *push-pull* theorie

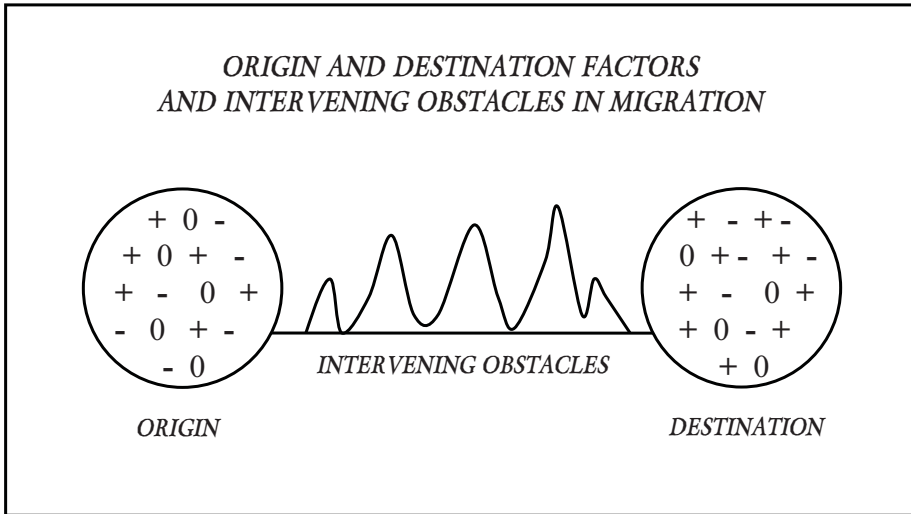
Na de Tweede Wereldoorlog hebben economen in navolging van pioniers als Ravenstein (1889; 1885; 1876) en anderen (Samuel 1905; Page 1911; 1912; Fairchild 1912; Millis 1915; Jerome 1926) getracht om de oorzaken van migratie in modellen te vangen en deze modellen aan de empirie te toetsen. Een aantrekkelijk vertrekpunt voor een bespreking van deze literatuur vormt het artikel *A Theory of Migration* waarin Lee (1966) zijn *push-pull* theorie ontvouwt. Er zijn meer migratiemodellen dan het *push-pull* model (Dorigo 1983), maar aan dit model wordt in de migratie-economische literatuur veelvuldig impliciet of expliciet gerefereerd. Het werk van Lee bouwt rechtstreeks op het werk van Ravenstein. Lee claimt dat hij sinds Ravenstein de eerste is die een omvattend migratiemodel op poten heeft gezet en noemt als enige mogelijke uitzondering het werk van Kirk (1946). Ik wil overigens niet suggereren dat het artikel van Lee het absolute beginpunt van de *push-pull* theorie vormt. Fleisher (1963) probeerde bijvoorbeeld al met regressieanalyse de invloed van werkloosheid en het relatieve loonpeil op de migratie van Puerto-Ricanen naar de VS te verklaren en gebruikte daarbij tevens de *push-pull* terminologie (zie ook §3.2.1). De behavioristische kijk op migratie die Lee ontvouwt vinden we bijvoorbeeld ook al bij Wolpert (1965). Lee's verdienste is vooral dat hij een aantal verschillende ontwikkelingen en inzichten in één model samenbracht.

Het model van Lee is in wezen heel eenvoudig en bestaat uit vier elementen (zie Figuur 3.1) (Lee 1966:50):

1. "Factors associated with the area of origin.
2. Factors associated with the area of destination.
3. Intervening obstacles.
4. Personal factors."

De factoren in regio van herkomst en bestemming zijn onder te verdelen in (onder andere) politieke, klimatologische en economische factoren. De plussen en minnen zijn per individu verschillend: een goed schoolsysteem kan bijvoorbeeld als gunstig worden gezien door ouders met schoolgaande kinderen en juist ongunstig voor mensen zonder kinderen vanwege de hogere onroerendgoedprijzen die het met zich mee kan brengen. Er is verder duidelijk informatieasymmetrie: over de oorsprongregio heeft men meer en betere informatie dan over de bestemmingsregio en men kan de informatie ook rustiger evalueren. Verder zijn er de 'intervening obstacles'. Afstand is volgens Lee het meest bestudeerd, maar fysieke en juridische obstakels (migratiewetten, de Berlijnse Muur) zijn zeker zo belangrijk. Tenslotte zijn er de persoonlijke factoren zoals intelligentie, contacten in de bestemmingsregio en openheid voor verandering die de waardering van de *push*- en *pull*factoren mede bepalen: "In this connection, we must note that it is not so much the actual factors at origin and destination as the perception of these factors which results in migration" (Lee 1966:51). Lee belicht de verschillende kanten van de migratiebeslissing, een thema dat in §3.5.3 aan bod komt.

Figuur 3.1 Het *push-pull* model⁶⁶

Vervolgens stelt Lee à la Ravenstein een aantal migratiewetten op over het verband tussen de omvang van (retour)migratie en zaken als de karakteristieken van de immigrant (opleiding, leeftijd, etc), economische fluctuaties en verschillen tussen regio's (graad van technologische ontwikkeling e.d.). In essentie is veel *push-pull* literatuur een modelmatige en/of empirische uitwerking van deze benadering. Veel artikelen volgen min of meer hetzelfde stramien: een aantal determinanten worden gedetecteerd, er wordt een model opgesteld met migratie als afhankelijke variabele en aan de hand van statistische data wordt dan – bijvoorbeeld door middel van regressie – geschat in hoeverre het model empirisch houdbaar is.⁶⁷

Bijna standaard is een schatting van werkgelegenheid en loonpeil op de migratie. Wilkinson tracht de migratie van Europa naar de VS in de periode 1870-1914 mede te verklaren uit de geaggregeerde vraag en aanbod op de arbeidsmarkt in oorsprong en bestemming. Hij vond vooral een samenhang met de werkgelegenheid in het Europese land van herkomst en de vooruitgang in het inkomen dat migratie opleverde. De werkgelegenheid in de VS bleek daarentegen nauwelijks gerelateerd (Wilkinson 1970).⁶⁸

Veel van de artikelen gaan in op de vraag of de *pull*-, dan wel de *push*factoren het belangrijkste zijn. Kirwin and Nairn (1983) verklaren de remigratie van Ieren vanuit Groot-Brittannië in de jaren 1971-1977 vooral vanuit de *pull*krachten van een beter presterende Ierse economie en niet vanuit *push*factoren als banenverlies in Groot-Brittannië.⁶⁹ Omgekeerd meent Jenkins (1977) dat migratie van illegale Mexicanen naar de VS vooral verklaard kan worden uit *push*factoren in Mexico (waaronder een landbouwpolitiek die kleine boeren ontmoedigt) en niet zozeer de *pull*factoren (de economische kansen in de VS). Ander onderzoek richt zich op de samenhang tussen migratie en technologisch ontwikkeling, bijvoorbeeld naar de vraag onder welke condities de factor arbeid naar het technologisch superieure dan wel naar het technologisch inferieure land migreert (Kim 1973; Gandal et al. 2004; Kondo 1989).

Er is ook behoorlijk wat literatuur waarin het effect van afstand op migratie centraal staat. Veelal wordt verondersteld dat aspirant-immigranten de baten van een ho-

ger inkomen afwegen tegen de met de afstand toenemende kosten van migratie (*distance-income trade-off*).⁷⁰ Vaak draait het om de vraag welke determinanten de afstandelasticiteit van migratie beïnvloeden, dat wil zeggen, de mate waarin een toename in afstand een afname in het migratievolume induceert. Schwartz (1973) verdeelt deze determinanten in twee groepen, te weten (1) die betreffende psychische kosten (evenredig met afstand) en (2) die betreffende informatie (omgekeerd evenredig met afstand). Een van zijn bevindingen is dat opleiding een sterke vermindering van de afstandelasticiteit van migratie geeft; naarmate mensen hoger opgeleid zijn speelt het informatieprobleem een minder grote rol.⁷¹

Een ander belangrijk ingrediënt in veel *push-pull* modellen zijn demografische factoren (Vanderkamp 1976) en dan met name de *migrant stock*, het aantal migranten uit een bepaalde herkomstregio dat al in de bestemmingsregio aanwezig is. In veel onderzoek wordt de *migrant stock* als een (belangrijke) determinant van de omvang van migratie aangemerkt (Greenwood 1969; Dunlevy 1993; Wilkinson 1970). We komen hiermee op het terrein van de ketenmigratie: elke migrant geeft aanleiding tot de komst van een aantal volgmigrant, de zogenaamde *immigration multiplier*. Recent onderzoek schatte deze factor voor migratie van Koreaanse en Filipijnse immigranten in de VS op 4 à 5 (Arnold et al. 1989).⁷²

Tenslotte proberen sommigen het overheidsgedrag te modelleren als determinant van migratie.⁷³ Pope onderzocht het effect van het migratiebevorderend beleid van Groot-Brittannië op de migratie naar Australië in het begin van de twintigste eeuw (Pope 1968; 1981). Kelley & Schmidt (1979) proberen andersom het effect van het Australische immigratiebeleid op de naoorlogse immigratie te modelleren. Birks et al. (1986) onderzochten het effect van overheidsuitgaven op immigratie in het geval van de Arabische Golfstaten en in het bijzonder Koeweit. Ze vonden een positieve samenhang tussen stijgende overheidsuitgaven en immigratie (van gastarbeiders), maar de samenhang was niet symmetrisch: dalende overheidsuitgaven (als gevolg van dalende olieprijs) veroorzaakten geen grootschalige uittocht van gastarbeiders.

3.5.2 De *human capital* benadering

Vanaf de jaren zestig wordt migratie veelal voorgesteld als een *human capital investment* of een *human capital decision*. Een vroeg voorbeeld is het werk van Schultz⁷⁴ (1961: 14; maar zie ook Grubel & Scott 1966b; Bowles 1970; Laber & Chase 1971; Yezer & Thurston 1976; Fields 1976; DaVanzo 1977; Allen 1979; Falaris 1982; Hunt & Kau 1985). De *human capital* theorie is zeer bepalend geweest voor de migratie-economische literatuur. Dat geldt voor de hiervoor besproken literatuur over de determinanten van migratie (Fields 1976), maar ook voor onderwerpen als de migratiebeslissing. Enkele algemene opmerkingen over de *human capital* theorie zijn daarom op zijn plaats.

De wortels van het *human capital* concept gaan terug op denkers als Smith en Tönnies. De proto *human capital* theorieën kunnen worden onderverdeeld in twee categorieën: de *cost-of-production* benadering die probeert te schatten wat het kost om een mens te 'produceren' (opvoeden en opleiden) en de *capitalized-earnings* benadering die tracht te schatten wat de huidige waarde is van het totale toekomstige inkomen van een individu (Kiker 1966). Ook in eerdere migratie-economische literatuur zien

we vormen van een (proto) *human capital* theorie zoals (Mears 1923, zie ook §3.2.4).⁷⁵

De moderne *human capital* theorie ontstond eind jaren vijftig (Mincer 1958). De essentie van de theorie is de aanname dat er een entiteit is – menselijk kapitaal – dat elk individu bezit en dat in belangrijke mate het inkomen van het individu bepaalt. Het menselijk kapitaal van een individu kan men modelleren als functie van *inputs* als opleiding, training, werkervaring en gezondheid. Verder kan het worden opgenomen in een productiefunctie. Aangenomen wordt dat menselijk kapitaal tot op zekere hoogte substitueert is voor andere *inputs* als land en machines. In de jaren vijftig werd bijvoorbeeld algemeen onderkend dat de economische groei in de VS veel groter was dan de groei in gewerkte manuren, land en kapitaalgoederen. Voor deze discrepantie had men aanvankelijk geen verklaring, maar met de komst van de *human capital* theorie ging men het toeschrijven aan toenemende investeringen in menselijk kapitaal (Schultz 1961).

Relevant in verband met internationale migratie is de mate waarin menselijk kapitaal landspecifiek is en de daarmee samenhangende vraag in hoeverre het over landsgrenzen heen getransporteerd kan worden. Het inzicht dat vaardigheden opgedaan in het land van herkomst niet zonder meer ingezet kunnen worden in het gastland is niet nieuw. Page merkte reeds aan het begin van de twintigste eeuw op dat: “the European artisan usually found that in America he had to learn his trade over again” (Page 1911). Opleiding blijkt door immigranten niet zonder meer omgezet te kunnen worden in inkomen, al doet de tweede generatie het beter, soms zelfs beter dan autochtonen (Chiswick & Miller 1985; Martin & Poston 1977). Migratie gaat gepaard met *human capital losses* (Farber 1983). Het menselijk kapitaal van mensen die tussen 1979 en 1985 uit de voormalige Sovjetunie naar de VS verhuisden bleek daar bijvoorbeeld niet altijd goed inzetbaar (Gang & Stuart 2000).

Sommig onderzoek richt zich meer specifiek op het verschil in arbeidsmarktwaardering voor menselijk kapitaal verworven in het land van herkomst en menselijk kapitaal verworven in het land van bestemming (Greenwood & McDowell 1991). Zo levert werkervaring in het land van herkomst vaak minder op dan werkervaring in het gastland (Fujii & Mak 1983). Friedberg (2000) beschrijft in een artikel met de welluidende titel *You Can't Take It With You?* dat werkgevers in Israël werkervaring en opleiding die immigranten hebben verworven in het land van herkomst systematisch lager waarderen dan werkervaring en opleiding opgedaan in Israël. Het waarderingverschil verklaart het inkomensverschil met autochtonen vrijwel volledig. Opleidingen die immigranten in Israël volgden dragen daarentegen wel substantieel bij aan het inkomen. Ook waren er grote verschillen tussen waardering van menselijke kapitaal per land van herkomst, die Friedberg toeschrijft aan verschillen in kwaliteit en inzetbaarheid. Weiss et al. (2003) vonden in Israël een verlies in *expected lifetime earnings* van hoogopgeleide immigranten van 57% ten opzichte van autochtonen met vergelijkbare karakteristieken. Tenslotte laat Australisch onderzoek zien dat immigranten die bij binnenkomst al hoger opgeleid zijn meer landspecifieke investeringen in menselijk kapitaal doen dan lager opgeleiden (Cobb-Clark et al. 2005).

3.5.3 De migratiebeslissing

De literatuur over de migratiebeslissing heeft duidelijk overlap met de literatuur over de determinanten van migratie, eenvoudigweg omdat veel van de (*geaggregeerde*) determinanten te verklaren zijn uit de overwegingen van individuen om al dan niet naar een bepaald land (regio) te migreren. Verder is er overlap met hetgeen in de vorige paragraaf besproken is, omdat de immigratiebeslissing zoals gezegd als een *human capital investment* begrepen kan worden. De migratiebeslissing van de aspirant-migrant wordt verondersteld gebaseerd te zijn op een afweging van kosten en baten. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen materiële en immateriële (bijvoorbeeld psychische) kosten en baten⁷⁶ (Sjaastad 1962). Als belangrijkste materiële drijfveer wordt vaak het beloningsverschil genoemd. Vaak gaat men uit van een *capitalized earnings* benadering, waarbij als beslis criterium het verschil in toekomstig inkomen wordt genomen, gecorrigeerd voor zaken als rente en (toekomstige) baankansen (Weisbrod 1962; Bowles 1970).

In veel van het werk over de migratiebeslissing ligt de nadruk op de materiële kosten en baten. Er is echter ook werk dat de puur economische aspecten van de beslissing relateert. Winchick & Carment (1989) argumenteren dat bij goed opgeleide immigranten niet-financiële carrièreoverwegingen en aanwezigheid van vrienden en familie een belangrijke rol spelen. Andere auteurs laten zien dat de migratiebeslissing kan worden opgevat als een rationele manier om risico's te verminderen of te spreiden in geval van (individuele) ruraal-urbane migratie (Katz & Stark 1986) en internationale familiemigratie (Chen et al. 2003), zelfs als dat een *vermindering* van het (familie)inkomen oplevert.

Economen hebben geprobeerd modellen te ontwikkelen om de soms schijnbaar irrationele migratiebeslissingen te kunnen verklaren. Todaro ontwikkelde een invloedrijk behavioristisch getint migratie(beslissings)model om te verklaren waarom mensen (in ontwikkelingslanden) ondanks de geringe baankansen naar de stad blijven migreren (Todaro 1969).⁷⁷ Todaro's conclusie is verstrekkend:

“As long as the urban-rural real income differential continues to rise sufficiently fast to offset any sustained increase in the rate of job creation, then even in spite of the long-run stabilizing effect of a lower probability of successfully finding modern sector employment, the lure of relatively higher permanent incomes will continue to attract a steady stream of rural migrants into the ever more congested urban slums” (Todaro 1969).

Met andere woorden: ook al is de baankans klein, zolang het beloningsverschil groot genoeg is, blijven mensen komen. Stark & Yitzhaki ontwikkelden een model waarin migratie verklaard wordt als reactie op relatieve deprivatie ten opzichte van de referentiegroep in de herkomstregio en stellen: “Our analysis enables us to explain several perplexing migratory phenomena, identify income inequality as a distinct explanatory variable of migration and establish an incentive to migrate in situations where the utility-social welfare approach does not” (1988).

Vanaf de jaren zeventig komt er ook onderzoek naar de migratiebeslissing als een gezinsaan gelegenheid (Mincer 1978; Mont 1989; Chen et al. 2003). Sandell (1977) vond⁷⁸ data voor blanke vrouwen die in 1972 tussen de 35 en 49 jaar oud waren, dat het inkomen van nooit getrouwde vrouwen door migratie omhoog ging, terwijl

in geval van getrouwde vrouwen het inkomen van de man er op vooruitging, maar het inkomen van de vrouw niet. De migratie is in het laatste geval dus rationeel vanuit het oogpunt van het gezin, maar niet vanuit het oogpunt van de getrouwde vrouw als individu.

Daarnaast is er ook literatuur over de rol van informatie bij de immigratiebeslissing (Allen 1979). Berninghaus & Günther Seifert-Vogt (1989) maken aannemelijk dat gastarbeid ongewild kan overgaan in permanente migratie omdat de informatie van de aspirant-migrant over het land van bestemming onvolledig is. Tot slot is informatieasymmetrie ook gebruikt om vormen van *braindrain* te verklaren: werkgevers in het land van bestemming – waar de immigrant een opleiding volgt – hebben betere informatie over de arbeidsproductiviteit van de immigrant dan werkgevers in het thuisland en zijn daarom ook bereid een hoger loon te betalen, met als gevolg dat de immigrant niet huiswaarts keert (1984b; Kwok & Leland 1984a).

3.6 Integratie

3.6.1 Sociaal-economische integratie

Er bestaat een behoorlijk lange traditie van onderzoek naar de determinanten van het sociaal-economisch succes van immigranten. In een OESO-rapport over buitenlandse werknemers in Europa wordt bijvoorbeeld gesteld dat de kansen op integratie en aanpassing van de immigrant door de volgende vier factoren bepaald wordt (Bouscaren 1968):

1. De kansen zijn kleiner naarmate de afstand tussen zendend en ontvangend land groter is;
2. De kansen zijn groter naarmate de immigrant jonger is;
3. De kansen zijn groter naarmate de immigrant meer gealfabetiseerd is en een grotere kennis van de taal van het ontvangende land heeft;
4. De kansen zijn kleiner naarmate de selectieprocedures minder streng zijn.

De migratie-economische integratieliteratuur richt zich voor een belangrijk deel op de sociaal-economische integratie van immigranten. Deze wordt vaak gemeten aan de hand van het arbeidsmarktsucces, in het bijzonder het inkomensniveau en het niveau van beroepsmatig functioneren. De belangrijkste determinanten van het latere succes van immigranten die in de literatuur worden genoemd zijn onder te verdelen in drie categorieën: de karakteristieken van de individuele immigrant, de toelatingsgrond en discriminatie.

Opvallend is dat in de – wederom overwegend Amerikaanse – literatuur van rond 1980 gesteld wordt dat immigranten met een lager loon beginnen dan autochtonen, maar dat de lonen van immigranten evenredig toenemen met hun integratie (*Americanization*) en dat velen van hen na 10 tot 15 jaar in inkomen de autochtonen overtreffen (Chiswick 1978; Long 1980). Dergelijke resultaten worden ook genoemd in historisch onderzoek: zo verdienden immigranten in de jaren 1929-1931 op de Londense arbeidsmarkt bijvoorbeeld meer dan geboren Londenaren (Hatton & Bailey 2002).

In later onderzoek wordt de wetmatigheid van het arbeidsmarktsucces van immigranten in de VS sterk gerelativeerd. Borjas (1985) vond *per cohort* een veel minder grote inkomensgroei dan uit eerder *cross-section* onderzoek was gebleken. De ver-

schillen schreef hij toe aan de afnemende ‘kwaliteit’ van opeenvolgende cohorten. Vergelijkbaar onderzoek toont ook voor Noorwegen (Hayfron 1998) en Canada (Green 1999; Wright & Maxim 1993) een dergelijke afname in ‘cohortkwaliteit’ aan (maar zie voor een relativering van Borjas’ resultaten Chiswick 1986). In Australisch onderzoek wordt zelfs gesteld: ‘It is an almost universal finding in scholarly research that immigrants fare worse economically than individuals born in the country’ (McAllister 1995). Belangrijkste boosdoener volgens deze auteur is de verlaging van *occupational status* die immigratie met zich meebrengt. De opvatting dat immigranten het op termijn automatisch beter doen dan ingezetenen wordt dus zeker niet meer algemeen gedeeld.

3.6.2 De karakteristieken van de individuele immigrant

In een groot deel van de in deze paragraaf geciteerde literatuur wordt op de een of andere manier gewezen op het belang van de karakteristieken van de individuele immigrant als voorspeller van latere sociaal-economische integratie (Hatton & Bailey 2002; Poston 1994; Price 2001; Chiswick 1993a; Rajman & Semyonov 1995; Brown 1998; Chiswick & Miller 2002; Reimers 1983; Borjas 1983; Trejo 1997). Over het algemeen wordt in de hier geciteerde literatuur het menselijk kapitaal – zowel aanwezig bij binnenkomst als postmigratie verworven – als een belangrijke determinant aangemerkt. In deze literatuur worden echter vaak ook andere determinanten genoemd waarvan we er een aantal de revue laten passeren. Het belang van taalvaardigheid krijgt in de literatuur zo veel aandacht dat daaraan een aparte subparagraaf is gewijd.

Allereerst is de leeftijd van de immigrant van belang (Schaafsma & Sweetman 2001). Australisch onderzoek suggereert dat het inkomen evenredig is met de leeftijd bij binnenkomst en de postmigratie inkomensgroei omgekeerd evenredig met de leeftijd bij binnenkomst (Wilkinson 1970). Verder worden ook de geografische en de etnische oorsprong als belangrijke determinanten aangemerkt (Rajman & Semyonov 1995; Duleep & Regets 1996). Uit empirisch onderzoek blijkt dat verschillen in arbeidsmarktsucces samenhangen met het ‘ras’ van de immigrant (‘whites’ vergaat het beter dan ‘non-whites’, Price 2001), met de economische ontwikkeling van het herkomstland (mensen afkomstig uit OECD-landen doen het in Noorwegen beter dan mensen uit andere landen, Longva & Raaum 2003) en met etnisch-culturele en religieuze affiliaties (Sovjet-joden hebben een bovengemiddelde succes op de Amerikaanse arbeidsmarkt, Chiswick 1993a). Anderen relativieren het belang van de persoonlijke karakteristieken van de immigrant. Habersfeld (1993) wees er op dat het effect van etnische afkomst op het arbeidsmarktsucces vaak moeilijk te scheiden is van het effect veroorzaakt door het naakte feit dat men immigrant is. Na controle voor de laatste variabele bleek op de Israëliische arbeidsmarkt etniciteit een ondergeschikte rol te spelen in de loonvorming van immigranten.

Ook de wijze waarop en de status waarmee men het gastland binnenkomt wordt in verschillende onderzoeken gedetecteerd als determinant van het latere arbeidsmarktsucces. Miller (1992) oppert dat een mogelijke verklaring van een verlaging van het loonpeil van Aziatische immigranten geweten moet worden aan een veranderende distributie van de immigranten over de verschillende *admission classes* van het Canadese immigratieregime (vergelijk Marr & Siklos 1999). Bij een vergelijkbaar onder-

zoek naar het Australische puntensysteem van toelating vindt hij substantiële verschillen in arbeidsmarktsucces⁷⁹ tussen de verschillende categorieën: immigranten die puur zijn geselecteerd op hun vaardigheden doen het veel beter dan humanitaire immigranten, terwijl gezinsmigranten zich in een middenpositie bevinden (Miller 1999; vergelijk Khoo 1994). Er is echter ook onderzoek waarin het belang van de wijze van binnenkomst wordt gerelativeerd. Zo stelt Brown (1998) dat de relatief grote werkloosheid van immigranten van Samoa ten opzichte van immigranten van Tonga op het eerste gezicht samenhangt met de ongelimiteerde toegang van Samoanen tot Australië. Na controle voor diverse andere determinanten, bleek echter dat met name hun menselijk kapitaal verantwoordelijk is voor hun grotere werkloosheid.

3.6.3 Taalvaardigheid, ruimtelijke segregatie & etnische en linguïstische concentratie

Vanaf medio jaren zeventig ontstaat er een groeiende interesse in de effecten van taalverwerving op de *performance* van immigranten (Weiermair 1976; Hammar 1980). McManus et al. (1983) vonden voor *Hispanics* in de VS een zeer sterk verband tussen het inkomen en de mate waarin het Engels beheerst werd. Vrijwel al het verschil aan inkomen dat in eerder onderzoek werd toegeschreven aan etniciteit, land van herkomst en verblijfsduur in de VS kon met Engelse taalbeheersing worden verklaard. Een vergelijkbaar verband tussen inkomen en beheersing van het Frans werd gevonden voor Engelstaligen in Quebec (Grenier 1987) en ook in ander onderzoek wordt het positieve verband tussen taalbeheersing en inkomen bevestigd (Chiswick 1993b; Chiswick 1998; Carnevale et al. 2001; Bauer et al. 2005; Chiswick 1999).

Verder lijkt er een behoorlijke mate van interactie te bestaan tussen taalvaardigheid en andere vormen van menselijk kapitaal (Chiswick & Miller 2002). Kossoudji (1988) bracht de hypothese naar voren dat in de VS het negatieve effect van een zwakke taalbeheersing samenhangt met het beroep en de etniciteit van de immigrant en ook met zijn of haar mobiliteit tussen arbeidsmarktsectoren. Bij *Hispanics* had een gebrekkige taalbeheersing voor elk scholingsniveau een groter negatief effect dan bij Aziaten. In het algemeen wordt er een verband gevonden tussen taalvaardigheid en scholing en verblijfsduur (Chiswick 1991; Chiswick 1999).

Er bestaat ook enige literatuur die differentieert naar spreek-, luister-, lees- en schrijfvaardigheid. Chiswick (1991) meent dat in de Amerikaanse context leesvaardigheid het inkomen meer determineert dan spreekvaardigheid. Zijn bevindingen worden bevestigd in een onderzoek onder immigranten in Duitsland (Dustmann 1994). Carnevale et al. (2001) menen echter dat in de VS de luistervaardigheid ('understanding the spoken word') van allesoverheersend belang is. Na correctie voor luistervaardigheid zijn spreek-, lees- en schrijfvaardigheid geen goede voorspellers van het inkomen.

Opvallend is dat in de literatuur over taalvaardigheid ook geregeld gewag wordt gemaakt van een verband tussen taalvaardigheid en ruimtelijke segregatie. Lazear (1999) laat op basis van US Census data zien dat taalvaardigheid omgekeerd evenredig is met het aantal mensen in de lokale omgeving van de immigrant dat zijn of haar taal spreekt. Hetzelfde punt wordt aan de hand van een literatuurbespreking ook naar voren gebracht door Bauer et al. (2005). Meer specifiek wijzen Chiswick et al. (2005) op de effecten van familienetwerken op de taalvaardigheid en Shumway & Hall (1996) op de

negatieve inkomenseffecten van het leven in regio's met een grote concentratie mensen van dezelfde etniciteit. Bartel (1989) concludeert op basis van empirisch onderzoek naar vestigingspatronen van immigranten die na 1964 in de VS arriveerden, dat immigranten zich vaker in etnische concentratiegebieden vestigen dan in de Verenigde Staten geboren mensen van dezelfde etniciteit. Hij vond ook een verband met opleiding: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe groter de kans dat de immigrant doormigreert naar niet-concentratiegebieden en hoe groter de kans dat de immigrant de stad verlaat. Door de relatief grote mobiliteit van immigranten faciliteert interne migratie zo de assimilatie van met name hoger opgeleiden. In ander onderzoek wordt selectieve migratie uit zwakke regio's en wijken aangewezen als oorzaak van (verdere) concentratie van achterstand en armoede (Danziger & Gottschalk 1987).

3.6.4 Integratie, interetnische huwelijken en sociale mobiliteit

Opvallend is ook het effect van huwelijken tussen immigranten en ingezetenen. Meng & Gregory (2005) constateren een fors positief effect van 'interetnische huwelijken' dat na controle voor variabelen als menselijk kapitaal vooral verklaard lijkt te kunnen worden uit de snellere assimilatie die gemengd trouwen oplevert. Interessant is dat gemengde huwelijken ook een positief effect hebben op de tweede generatie. Kinderen uit gemengde huwelijken doen het beter, waarbij opvallend is dat uit onderzoek in de VS (Martin & Poston 1977) en Zweden (Rooth & Ekberg 2003) bleek dat met name de combinatie van een in het buitenland geboren vader en een autochtone moeder een positief effect opleverde.

Uit onderzoek naar de sociaal-economisch integratie van de tweede generatie blijkt veelal een aanzienlijke correlatie met de karakteristieken van de ouders en opwaartse mobiliteit (Boyd & Grieco 1998; Kantrowitz 1968). Verschillen tussen etnische groepen kunnen behoorlijk persistent zijn. Bij onderzoek in de VS blijkt naast andere ouderlijke achtergrondvariabelen het inkomen van de ouders een belangrijk deel van de verschillen tussen blanken, zwarten (nu *African-Americans*) en *Hispanics* te kunnen verklaren (Cameron & Heckman 2001). Borjas stelt dat er sprake is van een belangrijk verband tussen de inkomens van immigranten en hun in de VS geboren kinderen en voegt er een waarschuwing aan toe:

“Although there is some regression toward the mean, the earnings of second-generation Americans are strongly affected by variables describing economic conditions in the source countries of their parents. Current immigration policy, therefore, not only determines how immigrants perform in the labor market but also determines tomorrow's differences in the labor market experiences of American-born ethnic groups” (Borjas 1993).

Recent is er ook in Noordwest-Europa meer aandacht gekomen voor de accumulatie van menselijk kapitaal in de tweede generatie. Dat komt wellicht doordat in landen als Nederland, Duitsland en Denemarken zorgen zijn ontstaan over de onderwijsachterstand van etnische groepen. Ook hier blijken etnische en linguïstische concentratie alsmede de effecten van het ouderlijk menselijk kapitaal een rol te spelen (Riphahn 2003; Van Ours & Veenman 2003; Nielsen et al. 2003; Djajic 2003).

3.6.5 Discriminatie

In de voorgaande subparagrafen zijn we ingegaan op het effect van de karakteristieken en het gedrag van de individuele immigrant op zijn of haar arbeidsmarktsucces. In deze subparagraaf zullen we de aandacht richten op determinanten die buiten de migrant liggen. Allereerst kan de waardering voor de vaardigheid van de migrant verschillen per gastland zoals gesuggereerd wordt door het hierna beschreven onderzoek naar immigranten in Canada, Nieuw Zeeland, Zwitserland en de VS (Kahn 2004). Op basis van de ‘1994–1998 International Adult Literacy Survey’ werd vastgesteld dat in elk land de scores op cognitieve tests van migranten lager waren dan dat van in het land geboren burgers en dat het verschil het grootst was in de VS. Voor mannelijke immigranten gold dat de kans op werkloosheid groter was, met uitzondering van de VS (waar immigranten dus wel het slechts scoren op de cognitieve tests). Omgekeerd gold voor vrouwelijke immigranten dat ze juist in de VS de grootste kans hadden werkloos te worden. Deze verschillen kunnen toegeschreven worden aan immigratieselectieprocessen, maar ook aan gastlandspecifieke verschillen in de waardering van mannelijke en vrouwelijke immigranten. Verder bestaan er – zoals eerder gememoreerd – verschillen in de waardering van ‘buitenlands’ menselijk kapitaal. Ook kunnen de waarderingen van het menselijk kapitaal van immigranten grote fluctuaties ondergaan (Lam & Pak-Wai 2002).

Een belangrijke en voor de hand liggende verklaring van het geringe arbeidsmarktsucces van bepaalde groepen immigranten in bepaalde gastlanden is discriminatie. Er is een zeer omvangrijke literatuur over discriminatie, zowel van in het gastland geboren leden van minderheden alsook van immigranten. Om de omvang van de bespreking te beperken concentreren we ons daar waar mogelijk op de verschillen tussen immigranten en (al dan niet etnische) ingezetenen.

Wat opvalt is dat in de meeste onderzoeken naar (arbeidsmarkt)discriminatie er enerzijds inderdaad forse discriminatie wordt gevonden, maar dat anderzijds tevens wordt geconcludeerd dat het overgrote deel van de verschillen teruggevoerd kunnen worden op de karakteristieken van de immigranten zelf (Borjas 1983; Reimers 1983). Discriminatie wordt daarbij veelal geïnterpreteerd als die verschillen die *niet* uit de karakteristieken verklaard kunnen worden. Trejo (1997) vond bijvoorbeeld dat bij ‘*Mexican-Americans*’ van de derde en hogere generatie ongeveer driekwart van hun loonachterstand van 21% te verklaren viel uit hun lagere opleidingsniveau, gemiddeld lagere leeftijd en hun taalachterstand. Bij zwarten (nu *African-Americans*) – die een vergelijkbare loonachterstand hebben ten opzichte van blanken – kon slechts éénderde van het verschil met deze drie variabelen verklaard worden, met andere woorden, de discriminatie ten aanzien van deze groep lijkt groter te zijn. Veelal zijn de resultaten ook ambigu. Wolpin (1992) constateert dat in de VS de werkervaring van zwarten (nu *African-Americans*) in de arbeidsmarkt substantieel minder gewaardeerd wordt, maar dat dat zwarten (nu *African-Americans*) andersom vaker een baan aangeboden krijgen dan blanken. In andere gevallen is de discriminatie echter overduidelijk, zoals blijkt uit een significante loondaling in de VS tussen 2000 en 2002 onder Iraniërs, Afghanen, Pakistanen en Arabieren uit het Midden-Oosten. De onderzoekers schrijven deze loondaling geheel toe aan de gevolgen van de aanslag op het WTC op 11 september 2001 (Davila

& Mora 2005). Vergelijkbaar onderzoek naar de gevolgen van 9/11 in Zweden leverde echter geen aanwijzingen voor *verhoogde* discriminatie op (Aslund & Rooth 2005).

Economen hebben modellen geconstrueerd om te verklaren hoe arbeidsmarktdiscriminatie op subtiele wijze kan ontstaan, zelfs als werkgevers er van uitgaan dat er geen verschillen in vaardigheden zijn tussen etnische groepen én geen voorkeur hebben voor etnisch homogeen personeel (Cornell & Welch 1996). Lundberg & Startz (1998) maken aan de hand van een model aannemelijk dat de gevolgen van (eerdere) discriminatie zeer persistent kunnen zijn: als het menselijk kapitaal van de etnische groep als geheel de verwerving van menselijk kapitaal van individuele groepsleden beïnvloedt, kunnen bestaande inkomensverschillen blijven bestaan, zelfs al er geen sprake meer is van discriminatie.

3.7 Effecten op de ontvangende samenleving

In deze paragraaf geven we een overzicht van de literatuur over de effecten van immigratie op het gastland. Achtereenvolgens komen aan bod de zogenaamde externe effecten, arbeidsmarkteffecten, demografische effecten en de selectiviteit van migratie ten aanzien van herverdeling. Met uitzondering van externe effecten hangen al deze effecten min of meer samen, waarbij de samenhang tussen herverdeling en immigratie het overkoepelende thema vormt. Daarom gaan we in de laatste subparagraaf in op de relatie tussen immigratie en verzorgingsstaat.

3.7.1 Externe effecten van immigratie

Een extern effect is een effect van een transactie tussen twee partijen op een derde, niet bij de transactie betrokken partij. Het effect op deze derde partij kan zowel positief als negatief zijn.⁸⁰ Externe effecten maken het erg moeilijk om de precieze gevolgen van migratie voor het ontvangende land vast te stellen. Sjastaad (1962: 91) concludeerde reeds: "Migration will typically involve costs (and rewards) to non-migrants as well as migrants ... divergences between social costs and returns arising from externalities pose knotty analytical problems". Externe effecten vormen derhalve een fundamentele onzekerheid bij het uitvoeren van een kosten-batenanalyse met betrekking tot immigratie.

Eén van de positieve externe effecten van immigratie die in de literatuur genoemd worden is het effect op de handelsbalans. Gould (1994) laat aan de hand van historische data over de VS zien dat de bilaterale handel gestimuleerd wordt doordat immigranten uit de betreffende handelspartner goed bekend zijn met de taal, voorkeuren en markten van het thuisland. Head & Ries (1998) vinden voor Canada in de periode 1980-1992 op basis van data over 136 handelspartners dat een 10% toename van immigranten afkomstig uit een handelspartner een toename van de Canadese export naar dat land met 1% opleverde en een toename van de import met 3%. Ook zij schrijven dit toe aan de kennisvoorsprong met betrekking tot het herkomstland.⁸¹ Schiff (2002) ontwierp een model waarin naast handel en migratie ook het sociaal kapitaal van de migranten was opgenomen. In dat model profiteert echter het armere, zendende land van migratie en vrijhandel terwijl het rijkere gastland meer baat heeft bij immigratierestricties.

Verder kan immigratie bevolkingsgroei veroorzaken. Bevolkingsgroei wordt over het algemeen in verband gebracht met milieuaantasting, vervuiling, congestie en uitputting van bronnen. Deze literatuur is echter geïsoleerd van de migratie-economische literatuur (Coleman 2002: 594). In het hier bestudeerde *sample* van de migratie-economische literatuur zijn Clarke & Ng (1993) de enige recente bron die een enigszins omvattende theoretische analyse geven. De essentie van hun argument is dat externe effecten als vervuiling of congestie op zichzelf negatief zijn voor reeds ingezetenen, maar dat het negatieve effect ruimschoots gecompenseerd kan worden door hogere belastinginkomsten indien er sprake is van het ‘optimaal beprijzen’ van bijvoorbeeld het wegnemen of de vervuiling. Ook *resource dilution* effecten van immigratie – dezelfde bronnen moeten als gevolg van immigratie over meer ingezetenen verdeeld worden – pakken voor ingezetenen positief uit. De essentie van hun argument is hier dat de ingezetenen in de regel deze bronnen bezitten en de waarde ervan door toegenomen vraag zien toenemen (in feite geldt voor de eigenaren van deze bronnen hetzelfde als voor de kapitaal-eigenaren in Box 3.1).

De geringe interesse voor de potentiële negatieve externe effecten van bevolkingsgroei binnen de migratie-economische literatuur kan wellicht verklaard worden door het feit dat deze literatuur gedomineerd wordt door auteurs uit de klassieke immigratielanden, waar ruimtebeperkingen minder een rol spelen dan in landen als Nederland, België, Japan en Taiwan. Het behoeft weinig betoog dat een grote bevolkingsdichtheid kan leiden tot aanzienlijke (additionele) kosten voor infrastructuur en door vervuiling en congestie. Dat dit echter geenszins tot economische *malheur* hoeft te leiden blijkt uit de economische bloei van dichtbevolkte stadsstaten als Hong Kong en Singapore.

Een moeilijk vraagstuk betreft de economische effecten van de toename van etnische diversiteit die het gevolg kan zijn van immigratie. Chichilnisky (1994) en Durkin (1998) hebben geprobeerd de economische gevolgen van etnische diversiteit te modelleren en menen dat onder bepaalde condities een beperkte mate van etnische diversiteit positief kan zijn, maar een teveel aan diversiteit niet. Florida (2004) legt een relatie tussen diversiteit van steden en de aantrekkingskracht die zij hebben op wat hij de ‘creatieve klasse’ noemt. Anderen stellen echter dat voor Afrikaanse landen geldt dat etnische diversiteit een negatief effect heeft op de economische groei (Easterly & Levine 1997).⁸²

3.7.2 Demografische effecten: vergrijzing en ontgroening

Voor veel landen is immigratie een even belangrijke demografische factor als geboorte en sterfte. Immigratie heeft een direct effect op de bevolkingsomvang en kan ook de leeftijdsopbouw en de getalsverhouding tussen de seksen veranderen. Daarnaast kan immigratie ook een indirecte lange-termijn effect hebben, omdat de vruchtbaarheid van immigranten af kan wijken van die van ingezetenen. Om deze reden is immigratie in de literatuur herhaaldelijk voorgesteld als remedie tegen de vergrijzing. Immigratie kan op twee manieren worden ingezet: als middel tegen de *vergrijzing zelf* of als instrument om de *financiële gevolgen van de vergrijzing* te verzachten.

Immigratie wordt over het algemeen niet gezien als een realistische oplossing voor de *vergrijzing zelf*. Om dat in te zien moet men zich realiseren dat vergrijzing

over het algemeen een incidentele en een structurele component heeft (vergelijk McDonald 2000). De incidentele component is het feit dat er in veel landen in het verleden een aantal relatief ‘grote generaties’ zijn geweest. In de meeste westerse landen zijn hiervoor twee oorzaken aan te wijzen: de geboortegolf die na de Tweede Wereldoorlog optrad en de demografische transitie die deze landen doormaakten. De structurele component bestaat eruit dat in veel westerse landen de vruchtbaarheid onder het vervangingsniveau gedaald is waardoor elke generatie kleiner is dan de voorgaande, een verschijnsel dat ontgroening genoemd wordt. De incidentele component behoeft geen oplossing, omdat de grote generaties die in het verleden gevormd zijn door sterfte verdwijnen.⁸³ Elke duurzame oplossing van de vergrijzing zal daarom een oplossing voor de ontgroening moeten zijn.

Het oplossen van de ontgroening door immigratie kan op twee (ideaaltypische) manieren.⁸⁴ In de eerste plaats kan men de *ontgroening zelf* oplossen met een migratiebeleid dat selectief is ten aanzien van de vruchtbaarheid van immigranten. De vruchtbaarheid van de immigranten moet dan zo hoog zijn dat de gemiddelde vruchtbaarheid van immigranten en ingezetenen samen op het vervangingsniveau ligt. Als de ingezetenen hun (lage) vruchtbaarheid constant houden en immigranten hun (hoge) vruchtbaarheid constant houden is het in theorie mogelijk om onder de immigranten precies zoveel meisjes en vrouwen in de vruchtbare leeftijd toe te laten dat de ontgroening met een éénmalige immigratiegolf structureel is opgelost. Empirisch onderzoek suggereert echter dat immigranten hun vruchtbaarheid in enkele generaties aanpassen aan de (lage) vruchtbaarheid van ingezetenen (Mayer & Riphahn 2000; Nijkamp & Spiess 1993).⁸⁵

In de tweede plaats kan men de *demografische gevolgen* van de ontgroening oplossen door een immigratiebeleid te voeren dat zodanig selectief is ten aanzien van de leeftijd van immigranten dat de verhouding tussen ouderen en jongeren constant blijft. Het nadeel van deze oplossing is dat er dan voortdurend nieuwe instroom van immigranten nodig is omdat het onderliggende probleem van de lage vruchtbaarheid niet wordt opgelost. Het gevolg is een snelle bevolkingsgroei. Om de *Potential Support Ratio* (PSR) – de verhouding tussen 65-plussers en mensen in de werkzame leeftijd (15-64) – constant te houden zijn in sommige gevallen enorme aantallen immigranten nodig. De Verenigde Naties berekenden voor het (extreme) geval van Zuid-Korea dat er voor een constante PSR zóveel immigranten nodig zijn dat de bevolking van dat land in 2050 in omvang ongeveer gelijk zal zijn aan de *huidige wereldbevolking*:

“In order to keep the ratio of the working-age population to the population aged 65 years or older at its 1995 level of 12.6, it would be necessary to have a total of 5.1 billion immigrants from 1995 through 2050, or an average of 94 million per year. ... Under this scenario, the total population of the country is projected to be 6.2 billion in 2050, of which over 99 per cent would be post-1995 immigrants and their descendants” (United Nations 2000: 60).

Ook voor de landen van de Europese Unie zal aanzienlijk immigratie nodig zijn om de PSR constant te houden op het niveau van 1995.⁸⁶ De bevolkingsgroei blijft bovendien doorgaan, *ad infinitum*. Projecties voor Groot-Brittannië komen op 100 miljoen inwoners in 2030, 200 miljoen in 2070 en 300 miljoen in 2090 (Coleman 2002: 587). Het behoeft weinig betoog dat een dergelijke bevolkinggroei voor veel grotere problemen

zorgt dan de vergrijzing zelf. Het is bovendien een oplossing die met betrekking van veel Europese welvaartstaten voorbijgaat aan het feit dat er reeds een grote stille arbeidsreserve is, waaronder veel immigranten (Coleman 1992).

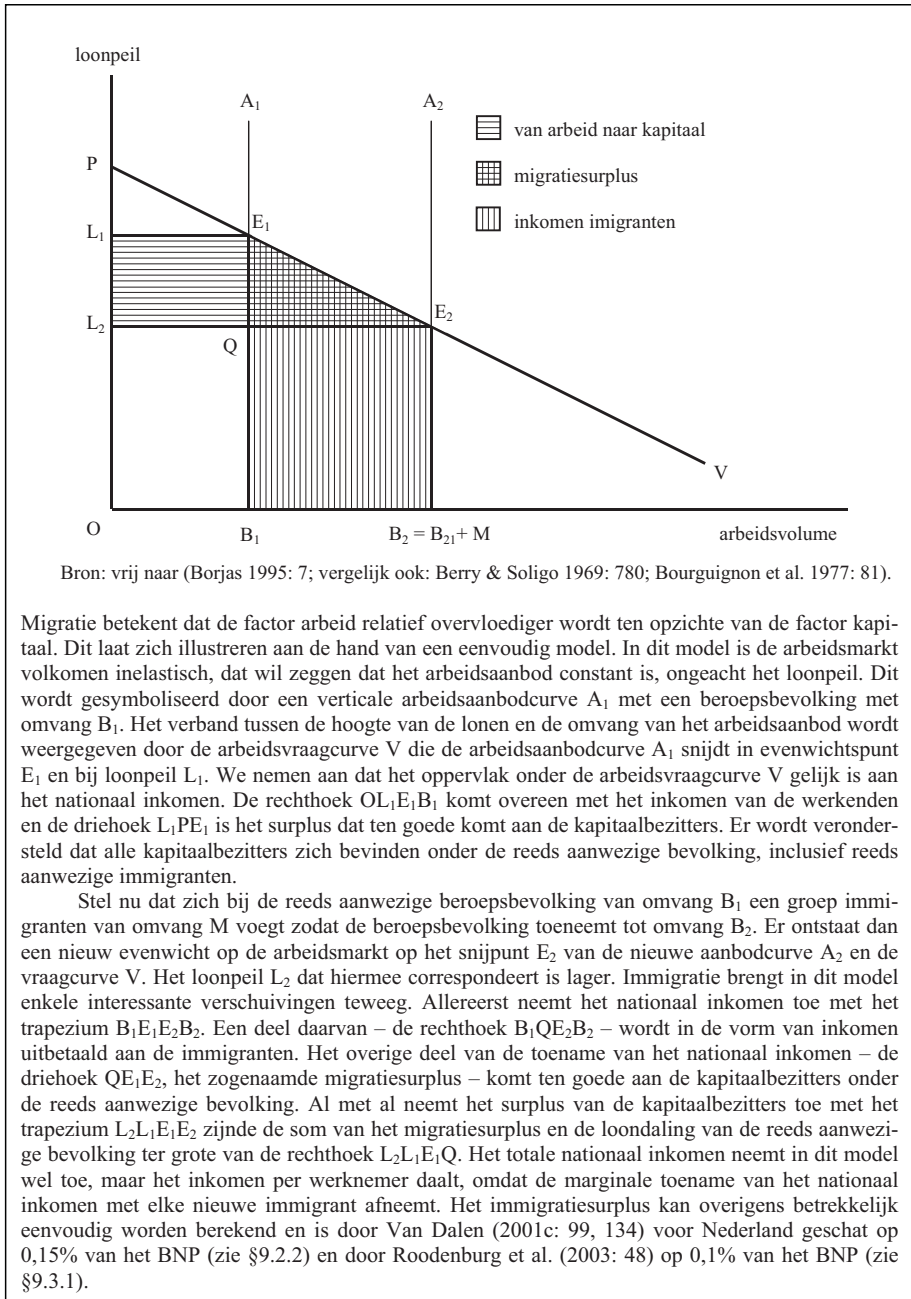
Blijft over de strategie om de *financiële gevolgen van de vergrijzing* door immigratie te verzachten, voornamelijk de kosten van gezondheidszorg, ouderenzorg en pensioenen. De mogelijkheden daartoe worden voor een belangrijk deel bepaald door de vraag hoe de pensioenen (en de gezondheidszorg e.d.) gefinancierd zijn. Een pensioenstelsel gebaseerd op kapitaaldekking is gevoelig voor veranderingen op de financiële markten terwijl een omslagstelsel gevoelig is voor demografische veranderingen. Vooral voor landen met een omslagstelsel lijkt immigratie een manier om de lasten van vergrijzing te verdelen. Voor Spanje werden positieve resultaten gevonden (Collado et al. 2004) en Bonin et al. (2000) menen dat ook voor Duitsland geldt dat immigratie de fiscale gevolgen van de vergrijzing kan verlichten. Wingen (1995: 715) betwist dergelijke bevindingen: “at a later stage in their lives, those currently viewed as the saviours of the social security system might make matters worse” (vergelijk Ekberg 1999: 423).

Deze laatste controverse brengt ons bij de vraag hoe men de netto bijdrage van immigranten moet berekenen. Er zijn ruwweg twee methoden. De eerste methode is om de netto bijdrage voor een bepaald peiljaar te berekenen. Deze methode heeft als nadeel dat de uitkomst erg afhankelijk is van de leeftijdsopbouw van de migrantenpopulatie op het peilmoment, eenvoudig omdat immigranten zelf ook vergrijzen. De tweede methode komt er op neer dat de netto bijdrage gesommeerd wordt over de gehele verblijfsduur in het gastland. Deze techniek staat bekend als *generational accounting* en kwam in de jaren negentig in zwang als methode om de lange termijn gevolgen van fiscaal beleid in het algemeen te kunnen beoordelen (Auerbach et al. 1999). *Generational accounting* voorkomt de vertekeningen die het gevolg kunnen zijn van het meten op één bepaald peiljaar. De techniek is echter wel gevoelig met betrekking tot aannamen over de toekomst, met name de toekomstige rentestand.

In het algemeen geldt dat immigranten de financiële lasten van de vergrijzing alleen kunnen verlichten als ze gemiddeld genomen nettobetalers zijn (vergelijk Wellich & Wildasin 1996; Nannestad 2007: 524-525). Dat wil zeggen dat hun afdrachten aan belastingen en premies groter moeten zijn dan de ontvangsten aan subsidies, uitkeringen en pensioenen. Dit is echter niet altijd het geval en de literatuur suggereert dat de uitgebreidheid van de verzorgingsstaat een belangrijke factor is in deze. Storesletten (2000) berekende bijvoorbeeld dat immigratie in de VS kon bijdragen aan het opvangen van de kosten van vergrijzing, mits de immigranten bij binnenkomst werden geselecteerd op leeftijd en menselijk kapitaal. Vergelijkbare berekeningen die Storesletten (2003) uitvoerde voor Zweden, leverden echter een tegenovergesteld resultaat op. De gemiddelde immigrant kost de Zweedse overheid \$20.500 (vergelijk Ekberg 1999; Gustafsson & Asterberg 2001). Alleen immigranten die bij binnenkomst tussen de 20 en 30 jaar oud zijn leveren een bescheiden ‘winst’ voor de schatkist op. Als de overheid in Zweden met het oog op de vergrijzing een immigratiepolitiek wil voeren is strikte selectie op leeftijd noodzakelijk, aldus Storesletten. Hij besluit: “These results suggest that immigrants to a typical welfare state such as Sweden impose, on average,

a substantial fiscal burden, and are less beneficial for public coffers than immigrants to the U.S.” (Storesletten 2003: 17).

Box 3.1 Immigratie bij inelastisch arbeidsaanbod: herverdeling en migratiesurplus

3.7.3 Arbeidsmarkteffecten en herverdeling

Immigratie vergroot de beroepsbevolking en daarmee wijzigt het de verhouding tussen de productiefactoren. Omdat de factor arbeid relatief overvloediger wordt, kan men verwachten dat de prijs ervan – het loonpeil – zal dalen. In die zin zou migratie dus herverdeling van de factor kapitaal naar de factor arbeid kunnen induceren (zie Box 3.1). Of dat inderdaad zo is en in welke mate deze herverdeling optreedt hangt af van een aantal factoren. Zo hoeft de factor kapitaal niet constant te zijn. Immigratie kan bijvoorbeeld nieuwe kapitaalstromen naar het ontvangende land veroorzaken waardoor de verhouding tussen kapitaal en arbeid op termijn ongewijzigd zal zijn, een situatie die in een open economie als Nederland niet ondenkbaar is.

Onderzoek naar de loondrukkende werking van immigratie heeft een lange historie en was bijvoorbeeld een van de belangrijke argumenten in het Amerikaanse restrictiedebat (zie §3.2.4).⁸⁷ Recenter onderzoek laat een gemengd beeld zien. Jones (1970) vond in het zuiden van de VS verdringing en een neerwaartse druk op de lonen als gevolg van immigratie van Mexicanen, wat wijst op verzadiging van de lokale arbeidsmarkt. Ook onderzoeken uitgevoerd in Israël (Gandal et al. 2004) en Duitsland (Gang & Rivera-Batiz 1994) tonen een beperkt loondrukkende effect. Over het algemeen zijn de gevonden effecten gering (Schultz 1998; voor een recente metastudie zie: Longhi et al. 2005).

Of er daadwerkelijk loondaling optreedt hangt onder meer af van de mate waarin de arbeidsmarkt het additionele aanbod van immigranten kan absorberen. Die absorptiecapaciteit kan heel groot zijn. Toen de autoriteiten in Hong Kong het quotum voor Chinese immigranten met 40% verhoogden (van 75 naar 105 per dag) bleven de gevolgen voor de lonen van de meeste groepen gering. Alleen andere recente immigranten (korter dan 7 jaar in Hong Kong) werden geconfronteerd met een loondaling van ongeveer tweederde procent (Suen 2000).⁸⁸

Deze laatste observatie brengt ons bij de literatuur over de herverdeling tussen arbeidsmarktsegmenten die het gevolg kan zijn van immigratie. De onderliggende vraag is voor welke groepen in de samenleving de immigranten een complement dan wel een substituuut zijn.⁸⁹ In het algemeen heeft immigratie een negatief inkomenseffect voor dat deel van de reeds aanwezige bevolking dat een menselijk kapitaal heeft dat vergelijkbaar is met dat van de immigranten (voor deze groep vormen de immigranten een substituuut).⁹⁰ Omgekeerd heeft immigratie een positief inkomenseffect voor dat deel van de reeds aanwezige bevolking dat een menselijk kapitaal heeft dat verschillend is van dat van de immigranten (voor deze groep vormen de immigranten een complement) (Gang & Rivera-Batiz 1994; Engerman & Jones 1997).⁹¹

Onderzoek naar de arbeidsmarkteffecten die immigratie in de jaren tachtig had op een aantal Amerikaanse steden bracht geringe *overall* effecten aan het licht, maar liet wel zien dat de werkgelegenheid en de lonen voor laaggeschoolde werknemers 1 tot 3 procent daalden in “traditional gateway cities” zoals Miami en Los Angeles (Card 2001). Vergelijkbare effecten werden gevonden voor in de VS geboren jongeren. Opmerkelijk is dat de effecten afnamen naarmate de autochtone jongeren ouder werden en meer menselijk kapitaal vergaarden zodat ze naar sectoren van de arbeidsmarkt konden ‘migreren’ waar ze minder concurrentie van immigranten ondervonden (Matta & Popp 1988).⁹²

De hierboven beschreven groepsspecifieke looneffecten laten zich verklaren met modellen van een gedifferentieerde arbeidsmarkt (*segmented labour market*) waarin bijvoorbeeld onderscheid wordt gemaakt tussen hoog- en laaggeschoolde arbeid (zie Box 3.2 voor een grafische illustratie).⁹³ Bij een grootschalig onderzoek in Duitsland werden 2070 mannelijke werknemers in de private sector onderverdeeld in vier subgroepen volgens de criteria *white collar* versus *blue collar* en meer versus minder dan twintig jaar ervaring. Na controle voor een groot aantal variabelen vonden de onderzoekers dat een toename van 1% in het totale aandeel buitenlandse arbeid, een gemiddelde loondaling van 4,1% *overall* tot gevolg had.⁹⁴ De *blue collar* werknemers gingen er het meest in uurloon op achteruit, namelijk 5,9%. De enige groep die profiteerde was die van de *white collar* werknemers met minder dan 20 jaar werkervaring die er juist 3,5% op vooruitgingen (DeNew & Zimmermann 1994). Immigratie kan dus herverdeling ten gunste van kapitaal en hooggeschoolde arbeid induceren die *tegengesteld* is aan de herverdeling die in een verzorgingsstaat wordt beoogd.

Overigens worden deze effecten in ander onderzoek niet overtuigend bevestigd. Chang (2004) vond dat immigratie in Australië slechts een gering effect had op de beloningsverschillen tussen hoger en lager opgeleiden. Ander Australisch onderzoek toonde eveneens aan dat immigratie ‘geen significante’ verlaging veroorzaakte van het loon van de Australische werknemer in het algemeen of jongeren en laagopgeleiden in het bijzonder (Addison & Worswick 2002). Diverse Australische onderzoeken laten zien dat de relatie tussen werkloosheid en immigratie over het algemeen eveneens zwak of afwezig is (Withers & Pope 1985). Een hogere werkloosheid is veelal goeddeels terug te voeren op een hogere werkloosheid onder recente immigranten⁹⁵ en niet onder autochtonen en immigranten die al wat langer in het land zijn (Harrison 1984; Inglis & Stromback 1986).⁹⁶ Tenslotte speelt ook de verzorgingsstaat een rol in de effecten op lonen en werkgelegenheid; volgens Boeri & Brucker (2005) zal immigratie naar de West-Europese welvaartstaten door de starre arbeidsmarkt en de sociale zekerheid eerder leiden tot meer (verborgen) werkloosheid dan tot loondalingen.

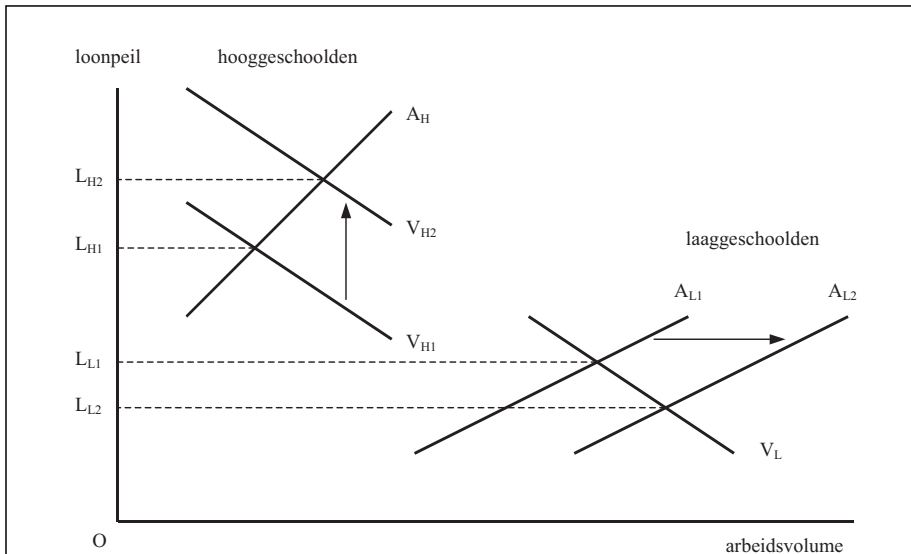
3.7.4 Migratievrijheid, belastingheffing en herverdeling

Er bestaat een uitgebreide literatuur over de samenhang tussen immigratie en verschillen in belastingdruk en herverdeling tussen jurisdicties (Golladay & Haveman 1976; Dyer & Maher 1979; Hamilton 1979; Wilson 1992; Wildasin 1994; voor een review zie: Cremer & Pestieau 2002). Voor een belangrijk deel is deze literatuur geënt op verschillen tussen jurisdicties (staten en steden) in de VS. Vanwege de samenhang tussen herverdeling en belastingdruk zullen deze verschillen ertoe leiden dat nettobetalers jurisdicties met veel herverdeling zullen verlaten terwijl netto-ontvangers juist naar deze jurisdicties zullen migreren (Shroder 1995; Romans & Subrahmanyam 1979). Het gevolg is dat er concentratie optreedt: in bepaalde jurisdicties (met veel herverdeling) wonen onevenredig veel netto-ontvangers en in andere jurisdicties (met lage belastingen) onevenredig veel nettobetalers. Dit levert inefficiënties op, omdat hogere bestuurslagen moeten bijspringen met corrigerende subsidies die de kosten voor de belastingbetaler op federaal niveau kunnen verhogen (Johnson 1988). Vrije migratie tussen jurisdicties beperkt zo de mogelijkheden tot herverdeling binnen jurisdicties (Epple & Romer 1991). De voor de hand liggende oplossing is dat de betrokken juris-

dicties de hoogte van belastingen en uitkeringen onderling afstemmen (Wildasin 1991). Politiek-economische modellen laten zien dat zonder een dergelijke afstemming een *race to the bottom* dreigt (Hansen & Kessler 2001; Hansen 2003), bijvoorbeeld in de vorm van belastingcompetitie en verlaging van uitkeringen. Er is empirisch bewijs dat dit in de VS ook daadwerkelijk gebeurt (Brueckner 2000). Door de Europese eenwording is dit verschijnsel ook voor de EU actueel geworden (Verbon 1990; Straubhaar 1992).

Meer in het algemeen geldt dat open economieën in een geglobaliseerde wereld beperkingen kunnen ondervinden in keuzes aangaande het niveau van belastingen en uitkeringen en de mate van migratievrijheid.⁹⁷ Het achterliggende mechanisme is dat de overwegingen om al dan niet te migreren en de locatiekeuzes van (aspirant)migranten leiden tot een proces van zelfselectie. Over deze deels overlappende thematiek handelt de volgende paragraaf.

Box 3.2 Herverdelingseffecten van immigratie in een gesegmenteerde arbeidsmarkt

Bron: vrij naar (DeNew & Zimmermann 1994: 180).

De potentiële herverdelende werking van immigratie in een gesegmenteerde arbeidsmarkt laat zich als volgt grafisch illustreren. Stel dat er twee arbeidsmarktsegmenten zijn: de arbeidsmarkt bestaat uit hooggeschoolden en laaggeschoolden. Stel verder dat alle immigranten laaggeschoold zijn. Door de immigratie vergroot het aanbod van laaggeschoolden waardoor de aanbodscurve verschuift van A_{L1} naar A_{L2} en het loonpeil van lager opgeleiden daalt van L_{L1} naar L_{L2} . Doordat meer laaggeschoolden zich tegen een lager loon op de arbeidsmarkt aanbieden zullen werkgevers relatief meer laaggeschoolden in dienst nemen. Daarmee stijgt de vraag naar de relatief schaarsere hooggeschoolden dat nodig is als kaderpersoneel en dergelijke. De vraagcurve voor hooggeschoolden verschuift van V_{H1} naar V_{H2} en het loonpeil van hooggeschoolden stijgt daarmee van L_{H1} naar L_{H2} .

Het bovenstaande model kan men combineren met het model in Box 3.1. Men krijgt dan een model met drie productiefactoren: kapitaal, laaggeschoolde arbeid en hooggeschoolde arbeid. Ook hiervoor kan men een migratiesurplus uitrekenen, maar dit is aanmerkelijk ingewikkelder omdat nu het aandeel in de productie en de (onderlinge) elasticiteiten van drie productiefactoren nodig zijn.

3.7.5 Zelfselectie en de import van menselijk kapitaal

Immigranten brengen kennis en ervaring mee. In die zin kan immigratie worden opgevat als de 'import van menselijke kapitaal'. Het menselijk kapitaal dat immigranten meebrengen wordt vrij algemeen gezien als een belangrijke voorspeller van hun succes op de arbeidsmarkt in het gastland. Selectie ten aanzien van het menselijk kapitaal bij binnenkomst is daarom van belang voor de betrokken migrant en het ontvangende land. Selectie kan uiteraard het gevolg zijn van de migratiepolitiek van de betrokken landen, maar kan ook spontaan optreden. Zelfselectie treedt op doordat het menselijk kapitaal van aspirant-migranten een rol speelt in de migratiebeslissing. Lee (1966) stelde reeds dat migranten die hoofdzakelijk reageren op de plusfactoren van de ontvangende regio (zie Figuur 3.1) positief geselecteerd zullen zijn en migranten die hoofdzakelijk reageren op de minfactoren in de regio van oorsprong niet of negatief geselecteerd zullen zijn. Lee meende daarom dat immigratiecurven ten aanzien van een bepaalde karakteristiek (zoals opleiding) daarom vaak de vorm van een 'J' of een 'U' zullen hebben. Vanaf de jaren zestig is er een tamelijk omvangrijke en overwegend Amerikaanse literatuur over (de voordelen van) immigratie van wetenschappers (Grubel & Scott 1966a; Grubel & Scott 1967) en andere hoogopgeleide mensen vanuit de hele wereld naar (met name) de VS (Appleyard 1966; Myers 1971; Fortney 1972; Moldofsky 1980). Deze zogenaamde *brain gain*⁹⁸ – waarvan werd aangenomen dat ze het resultaat was van positieve zelfselectie – droeg enorm bij aan de economische groei, de ontwikkeling van wetenschap en techniek en de dynamiek van een immigratieland als de VS.

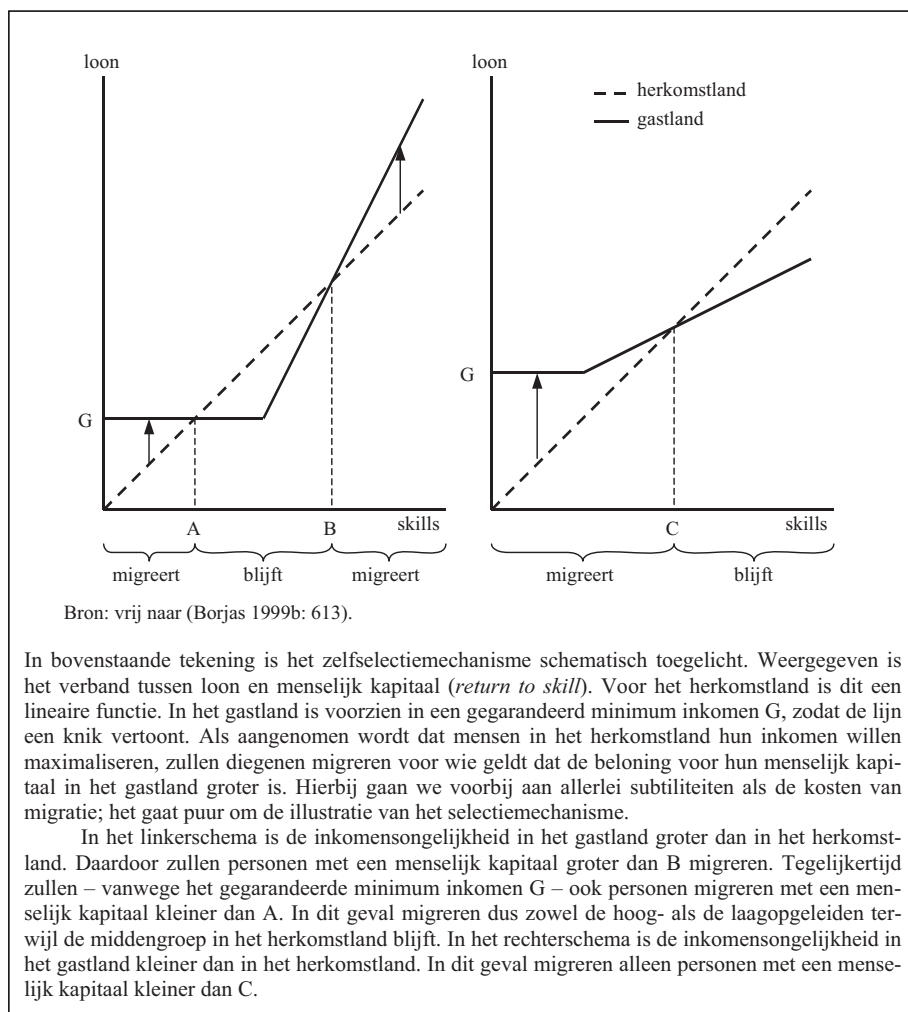
Vanaf de jaren tachtig proberen economen zelfselectie te modelleren als resultante van onder andere de migratiebeslissing (Moldofsky 1980). Een belangrijke doorbraak⁹⁹ in de zelfselectieliteratuur wordt gevormd door een artikel van Borjas (1987). Eenvoudig gezegd komt het argument van Borjas er op neer dat (onder bepaalde additionele condities) de migranten *positief* geselecteerd zullen zijn als het land van oorsprong een geringere inkomensongelijkheid heeft als het land van bestemming en *negatief* geselecteerd in het omgekeerde geval. Tot dit artikel verscheen werd algemeen aangenomen dat de opmerkelijk snelle stijging van het inkomen van immigranten in de VS, Canada en Australië toegeschreven kon worden aan twee dingen: (1) de grote prikkel van immigranten om te investeren in *country specific human capital* en (2) het feit dat de immigranten gemiddeld genomen positief geselecteerd waren op menselijk kapitaal (Dustmann 1993; Borjas 1987). Borjas (1987) liet echter zien dat de VS helemaal niet noodzakelijkerwijs uit elk land de beste immigranten zal aantrekken. Borjas had al eerder (1985) laten zien dat de opeenvolgende cohorten van immigranten naar de VS in het algemeen 'in kwaliteit afnamen'. Met dit nieuwe model uit 1987 kon hij differentiëren naar herkomstland en verklaren waarom opeenvolgende cohorten uit minder ontwikkelde landen (veelal met grote inkomensongelijkheid) 'in kwaliteit afnamen', terwijl opeenvolgende cohorten uit West-Europese landen (veelal met geringe inkomensongelijkheid) het juist steeds beter deden.

Borjas publiceerde in (1999b) een tweede invloedrijk en omstreten artikel waarin hij het argument van het artikel uit 1987 uitbreide en een verband legde tussen negatieve selectie van immigranten en de verschillen in mate van herverdeling tussen Amerikaanse staten. Sommige staten met een relatief grote mate van herverdeling zouden

werken als *welfare magnets*.¹⁰⁰ Borjas (1999b) stelt dat *laaggeschoolden* uit een herkomstland met een grote inkomensongelijkheid (zoals veel ontwikkelingslanden) zullen neigen om naar een gastland te migreren met een geringe inkomensongelijkheid en/of een grote mate van herverdeling (zoals Nederland). De *hooggeschoolden* uit hetzelfde herkomstland zullen neigen om te migreren naar een gastland met een grote inkomensongelijkheid (zoals de VS). Een vergelijkbaar, maar omgekeerd argument geldt voor herkomstlanden met een geringe inkomensongelijkheid (zoals Nederland) waar vooral hooggeschoolden zullen neigen te vertrekken naar landen met een grote inkomensongelijkheid (zoals de VS). Zie Box 3.3 voor een grafische weergave van dit door Borjas beschreven zelfselectiemechanisme.

Box 3.3 Zelfselectie

Empirische resultaten bevestigen in grote lijnen de zelfselectie hypothese. Onderzoek in Zweden en Finland – beide landen met uitgebreide welvaartstaten – toonde negatieve selectie van immigranten en positieve selectie van retourmigranten aan (Rooth & Saarela 2007). Andere vonden negatieve zelfselectie bij (retour)migranten naar Albanië (De Coulon & Piracha 2005). Inkomensongelijkheid speelt ook een verklarende rol in recent ontwikkelde immigratiemodellen (Hatton 2005). Constant & Massey (2003) daarentegen vonden echter wel negatieve selectie van emigranten uit Duitsland met betrekking tot beroepsprestige en baan zekerheid, maar juist niet op inkomen. Recent onderzoek naar selectie van Mexicaanse immigranten in de VS duidde op *intermediate selection* in plaats van de op grond van Borjas theorie verwachte negatieve selectie (Chiquiar & Hanson 2005).

Andersom blijken klassieke immigratielanden als Australië, Canada en de VS – met een relatief scheve inkomensverdeling – een grote aantrekkingskracht te hebben op hoogopgeleide *professionals* uit ontwikkelingslanden (Kanjanapan 1995; Iredale 2000). Empirisch onderzoek in de VS laat zien dat (ook) hoogopgeleiden vooral gevoelig zijn voor beloningsverschillen (Agarwal & Winkler 1984). Omdat de ontwikkelde economieën in de wereld flink van hun komst profiteren, is er een internationale competitie tussen landen ontstaan om de beste immigranten binnen te halen (Agarwal & Winkler 1984; Cobb-Clark & Connolly 1997). Er wordt gesproken van ‘de markt voor hoogopgeleide internationale migranten’. In deze competitie lijken landen in West-Europa het af te moeten leggen tegen de klassieke immigratielanden en vooralsnog een forse *brain drain* richting de VS te moeten tolereren.¹⁰¹

Ook ten aanzien van de *welfare magnets* hypothese is er enig empirisch bewijs (Brueckner 2000). Verschillen in sociale zekerheid tussen staten in de VS bleken een effect te hebben op zowel de bereidheid om te migreren als ook op de richting van de migratie (eerder naar staten met een hoger uitkeringsniveau) (Gelbach 2004). Enchautegui (1997) vond vergelijkbare resultaten in geval van alleenstaande moeders met jonge kinderen – een belangrijke categorie uitkeringsontvangers in de VS. Verschillen in uitkeringsniveau bleken echter een gering effect te hebben op de locatiekeuze van jonge, ongetrouwde vrouwelijke migranten (Kaushal 2005).

3.7.6 Immigratie en verzorgingsstaat

Uit de hiervoor behandelde literatuur blijkt dat er een sterke interactie bestaat tussen immigratie en verzorgingsstaat. Immigratie leidt veelal tot denivellerende herverdelingseffecten (§3.7.3). Omgekeerd beperkt migratievrijheid in het algemeen de mogelijkheden tot herverdeling (§3.7.4).¹⁰² Tevens lijken landen met een hoge mate van herverdeling en/of een hoog gegarandeerd minimuminkomen vooral laaggeschoolden aan te trekken (3.7.5), waaraan in ontwikkelde economieën nu en in de toekomst steeds minder behoefte lijkt te zijn (Engerman & Jones 1997; Salt 1992).

Al met al lijkt de literatuur te suggereren dat immigratie en de verzorgingsstaat op gespannen voet met elkaar staan. Deze stelling is onder andere krachtig naar voren gebracht door Freeman (1986). Een van zijn observaties is dat *ook werkende immigranten* netto-ontvangers kunnen zijn. De reden is dat er in een (uitgebreide) verzorgingsstaat veelal aanzienlijke verschillen bestaan tussen ‘sociaal loon’ en ‘marktloon’ (Freeman 1986). Het totaal aan over het gehele leven verkregen loon vermeerderd met

subsidies, staatspensioen en dergelijke, kan groter zijn dan het totaal aan afgedragen premies en belastingen. Het is dus heel goed mogelijk dat de komst van bepaalde immigranten voordelig is voor de werkgever – waarom zou hij of zij ze anders inhuren – maar onvoordelig voor de schatkist. Deze kans is het grootst bij laaggeschoolde immigranten, omdat die in de regel relatief weinig loon en relatief veel overdrachtsgelden zullen ontvangen.

Een andere, meer fundamentele observatie is dat de verzorgingsstaat – voor zover zij gebaseerd is op het verzekeringsprincipe – noodzakelijkerwijs een gesloten karakter moet dragen (Freeman 1986). Elke verzekering kan alleen dan in stand blijven als men in voldoende mate ‘slechte risico’s’ (*bad risks*) uitsluit; men kan nu eenmaal geen brandend huis verzekeren. Hierbij speelt ook het probleem van informatieasymmetrie; de verzekeringsnemer beschikt doorgaans over meer en betere informatie die relevant is voor het verzekeringscontract dan de verzekeringsaanbieder. De verzekeringsaanbieder moet zich dus wapenen tegen een onevenredig grote toestroom van verzekeringsnemers met karakteristieken die een groot beroep op de verzekering waarschijnlijk maken. Daarnaast moet de verzekeringsaanbieder oneigenlijk gebruik van de verzekering tegengaan die het gevolg is van het achterhouden van relevante informatie door de verzekeringsnemer. Deze logica impliceert dat men immigranten met een hoog risico op uitkeringsafhankelijkheid moet weren of een toegangspremie moet laten betalen (voor een suggestie in die richting zie: Simon 1990).

Een ander fundamenteel probleem dat elke (sociale) verzekering met zich meebrengt is *moral hazard*; op het moment dat iemand zich verzekerd weet tegen een bepaald risico, zullen de prikkels minder zijn om dat risico te mijden. Zo zal verzekering tegen inkomensverlies door werkloosheid de prikkel verminderen om voorzorgsmaatregelen te nemen, bijvoorbeeld in de vorm van investeringen in het eigen menselijk kapitaal. Dergelijke *moral hazards* bestaan voor alle rechthebbende ingezetenen¹⁰³ maar kunnen groter zijn voor (laaggeschoolde) immigranten (Nannestad 2007). De reden is dat zij in verhouding tot autochtonen relatief veel investeringen moeten doen in ‘gastlandspecifiek menselijk kapitaal’ om er substantieel in inkomen op vooruit te gaan in geval men de sociale zekerheid voor een baan verruilt.¹⁰⁴ Er bestaat enig empirisch bewijs voor de (additionele) *moral hazard* hypothese (voor een overzicht zie: Nannestad 2007: 519-522). Hervormingen van het sociale vangnet in de VS zorgden er bijvoorbeeld voor dat vrouwen actiever werden op de arbeidsmarkt. De effecten waren het sterkst voor laaggeschoolde autochtonen en voor immigranten, met name diegenen die recent gearriveerd waren (Kaestner & Kaushal 2005). Dat duidt er op dat de welvaartsstaatarrangementen deze groepen vóór de hervormingen er relatief meer van weerhielden om de arbeidsmarkt te betreden. Ook vergelijkingen tussen Duitsland en Groot-Brittannië (Buechel & Frick 2004) en tussen Duitsland en de VS (Kurthen 1997) suggereren dat van herverdeling een deactiverende invloed uitgaat. Tot slot blijkt uit onderzoek dat immigranten die weinig menselijk kapitaal hebben bij binnenkomst minder investeren in gastlandspecifiek menselijk kapitaal dan mensen die al veel menselijk kapitaal meenemen (Cobb-Clark et al. 2005). Met enig rekenwerk kan men op basis van publiek beschikbare gegevens (OECD 2006: 53; UNDP 2006: 335; Bamba 2007; Dumont & Lemaître 2005) overigens vrij gemakkelijk aantonen dat in westerse landen de werkloosheid van immigranten relatief ten opzichte van autochto-

nen positief samenhangt met met de mate van herverdeling en negatief samenhangt met de inkomensongelijkheid.¹⁰⁵

Gezien het voorgaande zou men verwachten dat er een lange traditie zou bestaan van onderzoek naar de relatie tussen verzorgingsstaat en immigratie. Toch is veel van dit onderzoek van recente datum (voor een bespreking zie: Freeman & Kessler 2008). Opvallend is bovendien dat economen domineren. Alhoewel de andere sociaal-wetenschappelijke disciplines uitgebreid studie hebben gemaakt van zowel immigratie als de verzorgingsstaat *afzonderlijk*, is de relatie tussen beiden tot recent nauwelijks onderwerp van studie geweest. Sommigen verklaren dat uit disciplinaire verschillen tussen economen en andere sociale wetenschappers:

“According to Boeri et al. (2002), economists enjoy comparative advantages in the study of immigration and its effects: not only are they in general good at problems involving trade-offs and cost-benefit calculations, they are also ‘notoriously pragmatic’ people. Taking the last point a bit further, one might hypothesize that economists enjoy an additional advantage because their discipline seems in general less affected by the scourge of political correctness than some other disciplines in the social sciences” (Nannestad 2007).

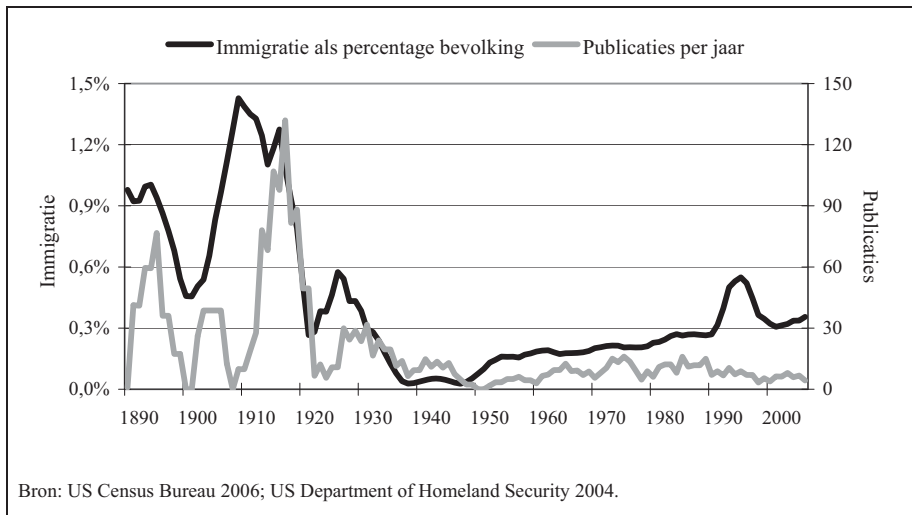
3.8 Resumé

In deze laatste paragraaf onderzoeken we welke gevolgtrekkingen we kunnen maken over de ontwikkeling van de migratie-economische literatuur naar aard en omvang. Dat laatste doen we aan de hand van de bibliometrische data met betrekking tot het *sample* uit deze literatuur waarop dit hoofdstuk gebaseerd is. We onderzoeken in de eerste plaats of er een verband is tussen de omvang van de migratie-economische literatuur en de omvang van immigratie. Daarnaast bezien we wat geconcludeerd kan worden over de spreiding van de artikelen over de zes in §2.6.1 geselecteerde tijdschriften. Maar we beginnen met een resumé van de inhoudelijke ontwikkeling van de migratie-economische literatuur. Daarbij onderscheiden we de periode tot 1960 en de periode 1960-2005.

3.8.1 Internationale migratie-economische literatuur: een thematisch overzicht

In de periode voor de Tweede Wereldoorlog zien we een intensieve bemoeienis van met name Amerikaanse economen met het onderwerp immigratie. Bijna alle denkbare onderwerpen passeren de revue, al moet men wel bedenken dat de economen destijds een veel beperkter theoretisch instrumentarium tot hun beschikking hadden. Daarnaast was er ook grote belangstelling van de Amerikaanse regering voor immigratie. Ze entameerde een groot onderzoek dat ook nog eens veel statistische gegevens over immigratie opleverde. Al met al bevond het Amerikaanse migratie-economische onderzoek zich voor de Tweede Wereldoorlog reeds op een behoorlijk hoog niveau. Figuur 3.2 suggereert verder dat de productiviteit tot de jaren dertig relatief hoog was (al moet gezegd worden dat deze figuur gevoelig is voor de mate waarin men corrigeert voor de algemene groei van de economische literatuur). Vanaf de jaren dertig neemt de productie af. Voor de eerste vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog telt het *sample* slechts een dozijn artikelen, al verschenen er in deze periode ook twee tamelijk veel gerecenseerde boeken (Isaac 1947; Thomas 1954).

Figuur 3.2 Immigratie als percentage van de totale bevolking in de VS versus het aantal migratie-economische publicaties gecorrigeerd voor de gemiddelde groei (4,1%) van de economische literatuur (geïndexeerd op het jaar 2004), vijfjaarlijks voortschrijdende gemiddelden, 1890-2004

Bij de samenvatting van de periode 1960-2005 ligt de nadruk niet zozeer op de inhoud, maar op het in de tijd plaatsen van de verschillende thema's. Daarbij telt vooral het moment (voor de eenvoud het eerste decennium) waarop de literatuur een enigszins substantiële omvang krijgt. Zo wordt voorkomen dat men van elk concept en elke theorie de vroegste oorsprong moet traceren. Verder is dit waarschijnlijk realistischer als het gaat om het vaststellen van de *time lag* waarmee de internationale literatuur zijn eventuele invloed op de Nederlandse kennisproductie doet gelden. Dit doen we puntsgewijs:

- Het bestuderen van **relatie tussen handel en internationale factormobiliteit** gaat terug tot de jaren dertig en veertig, maar met name in de jaren **tachtig** zien we een piek in het aantal artikelen. Opvallend vaak zijn die gepubliceerd in *The Journal of International Economics*.¹⁰⁶
- De literatuur over de determinanten van immigratie, meer in het bijzonder de **push-pull** benadering en de **human capital** benadering, neemt in de jaren **zestig** een aanvang. Bij de literatuur over de **migratiebeslissing** lijkt het zwaartepunt eerder in de jaren **zeventig** te liggen. Vanwege de overlap is een goed onderscheid moeilijk te maken.
- Alhoewel de zogenaamde *Americanization* literatuur dateert van voor de Tweede Wereldoorlog, ligt het zwaartepunt van de **integratieliteratuur (discriminatie en karakteristieken van de immigrant, met name taalbeheersing)** in de jaren **tachtig**.
- De literatuur over **externe effecten** is tamelijk dun en diffuus, een zwaartepunt is niet makkelijk te geven, maar ligt waarschijnlijk in de jaren **negentig**.

- De literatuur over **demografische effecten** (met name **vergrijzing** en **ontgroening**) kan gepositioneerd worden in de jaren **negentig**.
- De analyse van de arbeidsmarkteffecten van immigratie, met name de herverdeling tussen productiefactoren begint vanaf de jaren **tachtig** substantieel in omvang toe te nemen.
- De zelfselectieliteratuur kent verschillende componenten. In de eerste plaats de **braindrain** literatuur die teruggaat tot de jaren **zestig**. Daarnaast is er de literatuur waarin het **verband tussen herverdeling en zelfselectie** centraal staat. Deze heeft evenals de gerelateerde literatuur over **belastingheffing** het zwaartepunt in de jaren **tachtig**.

3.8.2 Internationale migratie-economische literatuur: een bibliometrische analyse

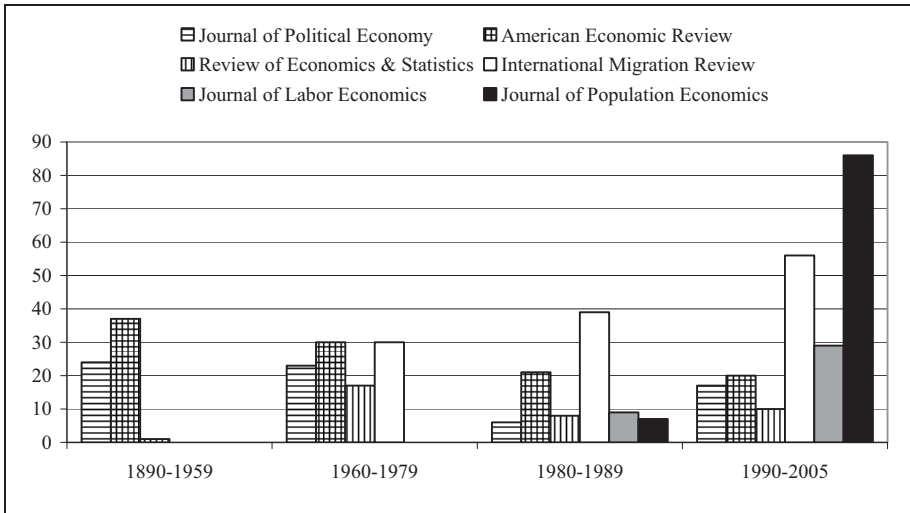
Wat betreft de ontwikkeling van de migratie-economische literatuur naar omvang valt op dat deze sterk lijkt samen te hangen met de omvang van immigratie. Dit inzicht is van belang omdat de omvang van immigratie als verklaring van kennisproductie een belangrijke rivaliserende hypothese is. In Figuur 3.2 is de immigratie in de VS – als percentage van de totale bevolking¹⁰⁷ – en het aantal migratie-economische artikelen in Amerikaanse tijdschriften weergegeven.¹⁰⁸ Daarbij is het aantal publicaties gecorrigeerd voor de groei van de economische literatuur in het algemeen.¹⁰⁹ De correlatie is sterk te noemen ($r=0,68$, $p<0,001$). Bovendien is de correlatie stabiel onder selectie op tijdschriften en/of onderwerp. Het weglaten van artikelen die niet over de VS handelen of het toevoegen van tijdschriften met een regionale binding die duidelijk niet-Amerikaans is¹¹⁰ heeft weinig effect op de correlatie.¹¹¹ Men zou verwachten dat de correlatie dan sterk toeneemt, omdat het de relatie met de immigratie in de VS betreft. De meest voor de handliggende verklaring is wellicht de dominantie van de Amerikaanse literatuur. Die dominantie is meervoudig en betreft Amerikaanse universiteiten, onderzoeksinstituten, economen én tijdschriften.

Verder valt op dat de correlatie met name voor de periode 1915-1985 zeer sterk is ($r=0,89$, $p<0,001$). Voor de periode 1986-2004 is het verband negatief ($r=-0,33$, $p<0,20$) en nauwelijks significant te noemen. De correlatie in de periode 1890-1914 ($r=0,22$, $p<0,30$) is zelfs helemaal niet significant. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat gedurende de periode 1915-1985 in de Verenigde Staten de omvang van de migratie-economische literatuur in belangrijk mate bepaald is geweest door de immigratie als percentage van de bevolking (de causaliteit andersom ligt niet voor de hand). Daarna werd dat anders. De migratiepiek begin jaren negentig leidde niet tot een substantiële stijging van het aantal artikelen. Mogelijk duidt dit op een verminderde dominantie van de Amerikaanse literatuur in kwantitatief opzicht. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat het weglaten van het (Europese) *Journal of Population Economics* vanaf het jaar 1988 (de eerste jaargang) een behoorlijke neerwaartse vertekening geeft in Figuur 3.2. Verder heeft de constructie van het *sample* (zie §2.6.1) een aantal tijdschriften duidelijk ‘bevoordeeld’. Verstrekkende conclusies kunnen daarom niet getrokken worden.

In Figuur 3.3 is de verdeling van de artikelen over de zes in §2.6.1 geselecteerde tijdschriften weergegeven. Een aantal zaken valt op. In de eerste plaats lijkt het relatieve belang van oude economische tijdschriften als *The Journal of Political Economy*,

The American Economic Review en *The Review of Economics and Statistics* af te nemen. Daarnaast valt het relatieve belang op van een niet-economisch tijdschrift *International Migration Review* (eerste jaargang 1964). Dat geldt met name voor de periode 1960-1989. Kennelijk was immigratie aanvankelijk een vrij algemeen onderwerp voor (Amerikaanse) economen, maar werd migratieonderzoek vanaf de jaren zestig steeds meer een zelfstandig onderzoeksveld met een eigen, specialistisch migratietijdschrift dat ook voor economen een aantrekkelijke *outlet* vormde.

Figuur 3.3 Publicaties per tijdschrift, 1890-2005

Tenslotte zien we dat de twee specialistische tijdschriften – *The Journal of Labor Economics* (eerste jaargang 1983) en *The Journal of Population Economics* (eerste jaargang 1988) in de periode vanaf 1980 duidelijk in belang toenemen. Dit geldt het sterkst voor het laatste tijdschrift – dat wellicht ook het meest toegesneden is op immigratie-economie – en opvallend genoeg Europees is. Uiteraard houdt dit verband met steeds verdergaande groei en specialisatie van de (economische) wetenschap. Behalve dat suggereert het ook dat migratie-economie zelf toch meer een subspecialisatie is geworden, die bovendien meer een Europese dimensie heeft gekregen. Ook hier geldt weer dat voor echt harde conclusies een veel uitgebreider bibliometrisch onderzoek nodig is, maar dat valt buiten het bestek van dit proefschrift.